

The Category of Architecture in Private Documents of the Qājār Period: A Structural Semantic Analysis*

Abstract

Private documents, as linguistic representations, embody part of people's lived experience and also contain elements of historical concepts. These documents have received far less attention from scholars of Iranian architectural history than official, royal, chancery, and similar documentary sources, largely because documents of everyday life seldom refer to monumental buildings or enduring urban complexes. Moreover, historical documents are most often consulted in architectural studies for the purpose of constructing historical narratives, whereas their linguistic features contain forms of architectural knowledge that are not narrative in nature. Overall, the aim of previous studies has not been to understand the process through which a mental concept is transformed into a linguistic reality, nor have these studies considered language in terms of its units and structures as part of their research process. None of these studies has sought to examine how architectural categories are understood, organized, and constructed in documents, or to demonstrate how such conceptual structures can represent part of society's understanding of architectural categories. The present study aims to identify the linguistic structure underlying the understanding and representation of the category of architecture in Qājār-period documents. To this end, it employs concepts from structural semantics and subsequently interprets the findings in light of conceptual history. The study addresses two questions: How do these documents approach the category of architecture from the perspective of structural semantics? What new insights do they provide into the popular understanding of the category of architecture during the Qājār period? The research adopts a qualitative approach with content analysis method. A corpus of seventy-six private documents related to Shiraz during the Qājār period was examined in the archives of the National Library and Archives of Iran and the Women's Worlds in Qājār Irān Digital Archives. In the first stage, all documents were examined in their entirety. The words related to the category of architecture were then extracted from the content component of each document as the primary data. Since the objective was to identify the relationships among words, their frequency of occurrence was not considered a criterion for analysis. In the next stage, five principal categories were identified within the documents. By determining the position of the elements of each category along the syntagmatic axis and their alternatives along the associative axis, it became possible to examine the relationships among these elements on the basis of concepts drawn from structural semantics. To reconstruct the concept of the category of architecture, this study draws upon a network of concepts and lexical items that appear in the documents around the subject of the building. This network is the product of syntagmatic and associative (paradigmatic) axes arising from the positions occupied by these concepts and lexical items. This section is referred to as the synchronic reconstruction of the conceptual structure of the category of architecture, which serves as a substitute for the semantic field in conventional approaches to conceptual history. Since the majority of the documents examined in this study date from the final decades of the Qājār period, the saddle period, understood here as the interval between the Qājār period and the present, serves as the temporal horizon. This section of the study adopts a diachronic

Received: 17 Apr 2026

Received in revised form: 10 Jun 2026

Accepted: 22 Jun 2026

Ali Asadpour

Associate Professor, Department of Iranian Architecture Studies, Faculty of Architecture and Restoration, Shiraz University of Arts, Shiraz, Iran.

E-mail: asadpour@shirazartu.ac.ir

<https://doi.org/10.22059/jfaup.2026.412900.673180>

approach. The analysis revealed a process of the establishment and determination of the category of architecture, comprising: (1) establishment, (2) individuation, (3) attribution, (4) determination, and the identification of associated attributes. These findings were interpreted through two dimensions—establishment and determination—which demonstrate: the primacy of space over the building; the construction of the category of house on the basis of divided and undivided property (shaped by exchange value and the divisibility of the building); the definition of a building's limits through adjacent properties and a site-oriented perspective (based on an individual's position within the building); the attribution of buildings to persons and to the city; and the naming of buildings according to their attributes or characteristics. The status of space vis-à-vis the building, as reflected in the tripartite distinction among “land,” “building,” and “space” in Qājār architectural knowledge, no longer exists today. The determination of a building's boundaries through adjacency, based on a topological understanding that takes the individual's position within the building as its point of departure and relies on the sun's movement and the direction of the qibla for orientation, represents another conception of the determinative domain of the architectural category. Thus, understanding the architectural category through the documents reveals complex layers involving people, the city, and other buildings, which differ from the contemporary understanding of the building as a whole or as a legal and artistic entity. This study focuses exclusively on Shiraz and the Qājār period. It is hoped that future researchers will examine the category of architecture in documents from other periods and geographical regions of Iran, thereby contributing to a fuller understanding of what is referred to as Iranian architecture and its history.

Keywords: architecture, conceptual history, document, Qajars, semantics

Citation: Asadpour, Ali (2026). The category of architecture in private documents of the Qājār period: a structural semantic analysis, *Journal of Fine Arts: Architecture and Urban Planning*, 31(2), 45-60. (In Persian)

© Authors retain full copyright and publishing rights.

Publisher: University of Tehran Press.

*This article was supported financially by the Iran National Science Foundation (INSF) and was conducted within the framework of Research Project No. 4045373.

مقوله معماری در اسناد مردمی دوره قاجار: تحلیلی مبتنی بر معنی‌شناسی ساخت‌گرا*

چکیده

اسناد مردمی به عنوان بازنمودهایی زبان شناختی، حامل بخشی از تجربه زیسته مردم هستند و پاره‌ای از مفاهیم تاریخی را نیز در خود جای داده‌اند. هدف پژوهش کنونی استخراج ساختار زبانی فهم و بازنمایی مقوله معماری در این دسته از اسناد است. این کار با استفاده از مفاهیم

تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۵/۰۱/۲۸

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۳/۲۰

تاریخ پذیرش نهایی: ۱۴۰۵/۰۴/۰۱

علی اسدپور: دانشیار گروه مطالعات معماری ایران، دانشکده معماری و مرمت، دانشگاه هنر شیراز، شیراز، ایران.
E-mail: asadpour@shirazartu.ac.ir

<https://doi.org/10.22059/jfaup.2026.412900.673180>

معنی‌شناسی ساخت‌گرا انجام شده و سپس با الهام از تاریخ مفهوم خصوصیات آن تبیین شده است. پرسش اصلی این است که ساختار زبانی مواجهه اسناد مردمی روزگار قاجار با مقوله معماری چه معرفت تازه‌ای در خود دارد؟ رویکرد این پژوهش، کیفی و مبتنی بر روش تحلیل محتوا است؛ بدین منظور، ۷۶ سند مردمی مرتبط با شهر شیراز در دوره قاجار (موجود در آرشیوهای سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران و دنیای زنان عصر قاجار) بازخوانی و تحلیل شدند. تحلیل داده‌ها نشان می‌دهد که «فرآیند تأسیس و تعین مقوله معماری» در ذهنیت قاجاری، الگویی پنج‌گانه شامل تأسیس، تشخیص، تعلّق، تعین و احصای متعلقات دارد. یافته‌ها در دو ساحت تأسیسی و تعینی تبیین شدند که نشان‌دهنده «شأنیت فضا در مقابل عمارت»، «ساخت مقوله خانه بر پایه مفروز و غیرمفروز» (متأثر از ارزش مبادله‌ای و قابلیت بخش‌پذیری بنا)، «تعین حدود بنا بر پایه هم‌جواری‌ها و نگاه موضع‌شناسانه» (بر پایه موقعیت فرد در بنا)، «تعلّق بنا به شخص و شهر» و «نامیدن آن به صفات یا ویژگی‌ها» هستند.

واژه‌های کلیدی: تاریخ مفهوم، سند، قاجاریان، معماری، معنی‌شناسی

استناد: اسدپور، علی. (۱۴۰۵). مقوله معماری در اسناد مردمی دوره قاجار: تحلیلی مبتنی بر معنی‌شناسی ساخت‌گرا. نشریه هنرهای زیبا: معماری و شهرسازی، ۳۱(۲).

۶۰-۴۵

مقدمه

اگر سند را هر نوع نوشته خطی بدانیم که حاوی محتوای مادی باشد (حسن‌آبادی، ۱۴۰۲، ۵)، اوراق زندگی روزمره، داده‌هایی مادی درباره زندگی جاری و حوائج روزانه مردم عادی به دست می‌دهند. این اسناد کمتر از نمونه‌های دیوانی، سلطانی، منشآت و نظایر آن مورد توجه پژوهشگران تاریخ معماری ایران بوده‌اند؛ چراکه اسناد زندگی روزمره در بیشتر موارد به بنا یا ارسن شهری فاخر یا ماندگاری ارجاع نمی‌دهند. از طرف دیگر، مراجعه به سند تاریخی در مطالعات معماری بیشتر اوقات باهدف خلق روایت صورت می‌پذیرد، درحالی که جنبه‌های زبان‌شناسانه اسناد واجد معرفت‌های معماری غیر روایی^۱ هستند که با تحلیل‌های معنی‌شناسی قابل مطالعه است. آن‌ها نماینده زبان فنی-حقوقی و نمودی از فهم معماریانه مردم دوره خود به شمار می‌روند و می‌توانند موضوع مطالعه تاریخ مفهوم^۲ نیز باشند. از آنجاکه تمامی دسته‌بندی‌های موجود در زمینه اسناد تاریخی، جنبه اعتباری دارند^۳ و هنوز دسته‌بندی جامعی دیده نمی‌شود، در این پژوهش به اوراق زندگی روزمره، با توجه به نگرش، هدف و رویه پژوهش، «اسناد مردمی» اطلاق شده است. این اسناد شامل میایعه‌نامه‌ها، اجاره‌نامه‌ها، صلح‌نامه‌ها، وقف‌نامه‌ها و جز آن می‌باشند. در این اسناد بیشترین داده‌های معماری در بخش موسوم به «معامله» یا «عین مستأجره» یا «مشخصات مبیع» دیده می‌شود، ولی پژوهشگران اغلب از شناخت تفصیلی آن خودداری نموده‌اند. به عنوان نمونه، کریستوف ورنر^۴ (۱۳۹۶/۲۰۰۳، ۶۱) از این بخش به «برگه نمایه» یاد کرده و بر این باور است که در بیشتر موارد، توصیف موضوع معامله تنها دربرگیرنده برخی مدخل‌های کلیدواژه‌ای است و هیچ‌گونه آگاهی مفصلی در دسترس یک مورخ قرار نمی‌دهد. به اعتقاد وی این توصیف‌ها فقط به افراد مطلع از محل و موضوع، برخی ویژگی‌های بنا را عرضه می‌کند. برخلاف نظر وی، این تقلیل ظاهری، ساختاری مفهومی را در بر دارد که در این پژوهش از آن به «ساختار تأسیس و تعین مقوله معماری» یاد شده؛ ساختاری که نمودی از فهم مقوله معماری نزد مردم دوره قاجار است و مفهومی متفاوت با امروز دارد. هدف این پژوهش استخراج این ساختار با استفاده از تحلیل روابط معنایی در متن اسناد مردمی شیراز دوره قاجار است. پرسش این است که چه روابطی میان اجزای مقوله معماری به مثابه یک ساخت در اسناد مورد مطالعه برقرار است؟ مقوله معماری چگونه در این اسناد فهم می‌شود؟ و مهم‌تر از آن، این یافته‌ها چه معرفت تازه‌ای از مقوله معماری نزد مردم گذشته عرضه می‌کنند؟

روش پژوهش

روش پژوهش تحلیل محتوای کیفی است. از معنی‌شناسی ساخت‌گرا به عنوان ابزاری برای توصیف، تحلیل و بازسازی ساختار مفهومی مقوله معماری در اسناد تاریخی و از تاریخ مفهوم به عنوان رویکردی برای تبیین نهایی استفاده شده است. قید نوع سند شامل اسناد مردمی متعلق به بافت تاریخی شیراز و قید موضوع سند شامل هر گونه اشاره به بنا و اجزای آن در اسناد است. با جستجو در آرشیو سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما) و آرشیو «دنیای زنان در عصر قاجار» (WWQI)^۵ که در کتابخانه دانشگاه هاروارد میزبانی می‌شود، در مجموع ۷۶ سند با قید موضوعی، زمانی و جغرافیایی این پژوهش منطبق بودند که از این میان ۳۹ سند متعلق به ساکما

و ۳۷ سند به آرشیو دیگر تعلق دارند. اسناد، کمابیش کل دوره زمامداری قاجاریان را در برمی‌گیرند ولی شمار اسناد مورد مطالعه از سال ۱۳۰۰ ه.ق به این سو از دیگر سال‌ها بیشتر است. به بیان دیگر، ۷۰٪ از اسناد پس از دهه پایانی عصر ناصری تنظیم شده‌اند. در گام نخست، تمامی اسناد به طور کامل بازخوانی شدند. سپس واژه‌های مرتبط با مقوله معماری در رکن محتوای^۶ هر سند، به عنوان داده اولیه استخراج گردید؛ از آنجاکه هدف از این کار تشخیص روابط میان واژه‌ها است، فراوانی آن‌ها معیاری برای مطالعه نیست. در گام بعدی، مقوله‌های محوری پنج گانه‌ای در اسناد شناسایی شدند؛ با تعیین موقعیت اجزای هر مقوله در محور هم‌نشینی و بدیل‌های آن در محور متداعی امکان مطالعه نسبت اجزای آن‌ها با یکدیگر بر پایه مفاهیم معنی‌شناسی ساخت‌گرا فراهم آمد.

برای استخراج ساختار شکل‌دهنده به آن مقوله معماری حالات گوناگون هم‌نشینی واژه‌ها برای هر مقوله معماری جداگانه بررسی شده و فصل مشترک آن‌ها به عنوان یک ساخت ارائه شده است. بررسی نسبت و روابط میان واژه‌ها با استفاده از رهیافت بازنمودی^۷ در معنی‌شناسی ساخت‌گرا به عنوان ابزار عملیاتی در استخراج ساختار مفهومی مقوله معماری انجام شده است (جدول ۱). بنیان نگرش‌های گوناگونی که در رهیافت بازنمودی وجود دارند، روابط مفهومی^۸ است که نخستین بار جان لاینز^۹ بر پایه توصیف روابط تقابلی آن را بسط داد (گندمکار، ۱۴۰۱، ۲۴۸)؛^{۱۰} از نظر وی این روابط ورای آن چیزی هستند که معنی نامیده می‌شود؛ چراکه معنی در واقع «عملکرد روابط متعدد» است (متیوس، ۱۴۰۲/۲۰۰۱، ۲۶۲ و ۲۶۳). در گام نهایی، یافته‌های این بخش پژوهش با بررسی عملکرد روابط گوناگون در قالب ساختار مفهومی مقوله معماری و با الهام از تاریخ مفهوم، تحلیل و نقد شده‌اند تا بخشی از مفهوم آن مقوله معماری در دوره قاجار تبیین شود.

پیشینه پژوهش

بررسی پژوهش‌هایی که به نحوی با موضوع یا حوزه پژوهش ارتباط مفهومی دارند نشان می‌دهد که آن‌ها را در کل می‌توان به دو دسته تقسیم نمود؛ برخی از پژوهش‌ها بیش از دیگر منابع تاریخی بر سند تکیه دارند و بخش قابل توجهی از دلایل و نتایج خود را به اعتبار و به پشتوانه اسناد تاریخی عرضه نموده‌اند. این پژوهش‌های سندپایه، هر نوع اشاره به مقوله معماری را به مثابه شاهی بر مصداقی عینی دانسته و با همه تلاشی که داشته‌اند ولی همچنان سندر را مکمل تصویر یا دیگر متون تاریخی دانسته‌اند (نک: قاسم‌خان، ۱۳۹۷؛ مسعودی‌نژاد، ۱۴۰۲). برخی دیگر، بنیاد پژوهش را بر بازخوانی، تحلیل و شناخت عمیق و چندجانبه سند نهاده‌اند. این پژوهش‌های سندمحور هر چند به جد در پی مطالعه مقولات معماری یا مرتبط با معماری همچون حامیان و بانیان و اقتصاد ساخت و فرهنگ و آداب صنعت رفته‌اند، ولی آن‌ها نیز از سند به مثابه مدرک مرتبط با بنا یا ارسن‌های شهری برای توصیف تاریخی بهره برده‌اند و در آن‌ها به چگونگی بر ساخته شدن مقوله معماری در اسناد پرداخته نشده است (نک بلر، ۱۳۸۷؛ اسدپور، ۱۴۰۴). به طور کلی، هدف پژوهش‌های پیشین فهم فرآیند تبدیل مفهومی ذهنی به واقعیتی زبانی نبوده است و در فرآیند پژوهش نیز به زبان‌شناسی از حیث واحدها و ساختارها توجهی نشده است. هیچ‌یک از این پژوهش‌ها در پی مطالعه شیوه فهم، سازمان‌دهی و ساختن مقوله‌های معماری در اسناد نبوده‌اند و نشان نداده‌اند چنین ساختارهای مفهومی

جدول ۱. مفاهیم قابل استفاده از معنی‌شناسی ساخت‌گرا در اسناد معماری (یافته پژوهش بر اساس صفوی (۱۴۰۰) و گندمکار (۱۳۹۹، ۱۴۰۱))

نام نگرش	شرح
حوزه واژگانی ^{۱۱} یا حوزه معنایی ^{۱۲}	بر اساس ادات دو شرطی، شرط لازم برای توصیف واژه و شرط کافی برای تعیین تقابل واژه‌ها نیاز است. اشتراک واژه‌ها در یک شرط لازم، آن‌ها را در یک حوزه معنایی طبقه‌بندی می‌کند.
تحلیل مؤلفه‌ای ^{۱۳}	توصیف محتوای معنای واژه بر اساس رابطه درونی واحدهای تشکیل‌دهنده حوزه واژگانی بر حسب تقابل با سایر واحدهای آن حوزه که یک نظام را می‌سازد.
معنی‌شناسی رابطه‌ای ^{۱۴}	شمول معنایی ^{۱۵}
	تقابل معنایی ^{۱۶}
	تباین معنایی ^{۱۷}
	هم‌معنایی ^{۱۸}
	جزء واژگی ^{۱۹}
	عضو واژگی ^{۲۰}
	واحد واژگی ^{۲۱}

چگونه می‌توانند نماینده بخشی از فهم جامعه از مقوله‌های معماری باشند.

مبانی نظری پژوهش

در این پژوهش منظور از «مقوله»، نوعی طبقه‌بندی زبانی است که به واسطه آن بنا در اسناد تاریخی توصیف شده است. در این صورت «مقوله معماری» همچون یک مفهوم تاریخی قابل مطالعه خواهد بود. پیش از این، معماری به مثابه یک مفهوم در گذار از دوران ساسانی به روزگار اسلامی بررسی شده و برای این کار حوزه‌های معنایی هر واژه معرف معماری شناسایی و تحول و دگرگونی‌های در زمانی^{۲۲} آن‌ها ذیل تاریخ مفهوم مطالعه گردیده است (قیومی بیدهندی و دانایی‌فر، ۱۳۹۵). پژوهش حاضر، مقوله معماری را مبنای تحلیل قرار داده است و رویکردهای در زمانی و هم‌زمانی^{۲۳} را در دو سطح مجزا خوانش می‌کند. از آنجا که دغدغه اصلی مورخان تاریخ مفهوم فراتر از نگارش تاریخ واژه‌ها، بررسی مفهوم یک واژه و حتی دگرگونی‌های معنایی آن‌ها است (Richter, 1995, p. 9)، برای بازسازی مفهوم مقوله معماری به شبکه‌ای از مفاهیم و واژه‌ها که حول موضوع بنا در اسناد دیده می‌شود، تکیه شده است. این شبکه محصول محورهای هم‌نشینی و جانشینی ناشی از موقعیت قرارگیری همین مفاهیم و واژه‌ها هستند. این بخش، بازسازی هم‌زمانی ساختار مفهومی مقوله معماری نام دارد که جانشین میدان معانی^{۲۴} در خوانش‌های مرسوم در تاریخ مفهوم شده است.

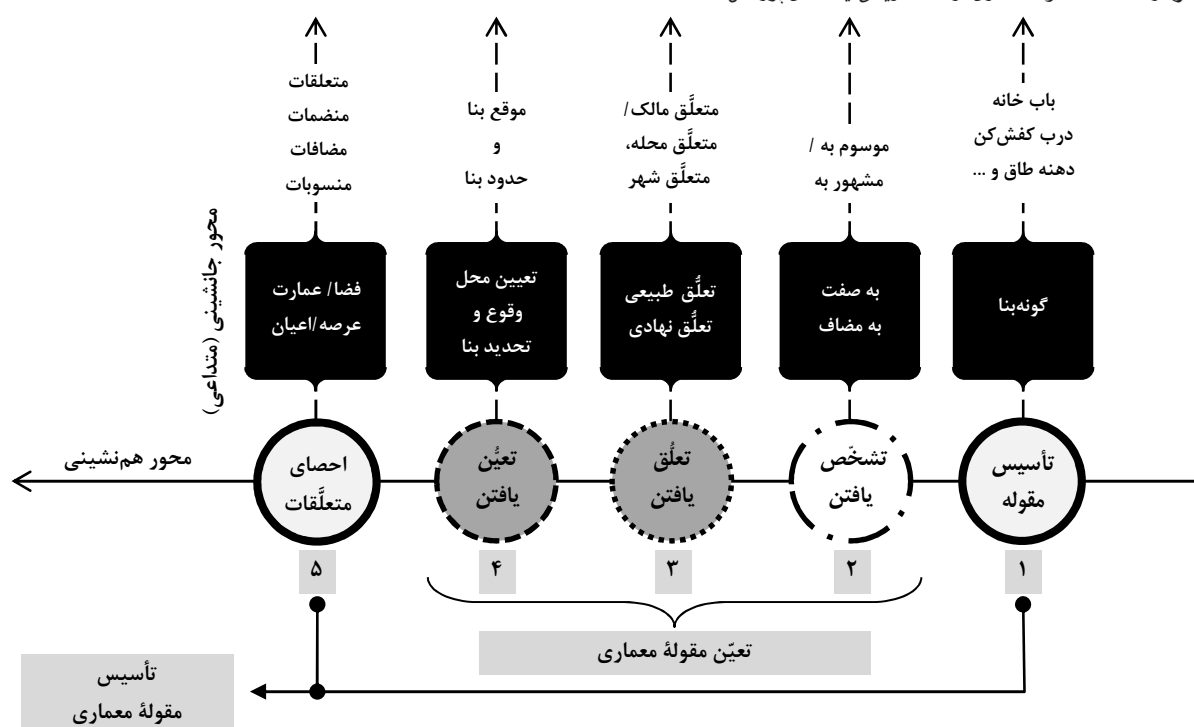
چنین ساختار مفهومی از مقوله معماری در نتیجه تجربه‌های گوناگون اجتماعی و فرهنگی دگرگونی‌های یافته که می‌بایست با روش تاریخی، بازسازی و به زبان امروز ترجمه شود؛ چنین کاری در تاریخ مفهوم به چارچوبی مرجع^{۲۵} نیاز دارد که از آن به دوران آستانه^{۲۶} یاد می‌کنند؛ یعنی گذار از دوران پیشامدرن زبان به کاربرد امروزی آن (Koselleck, 2002, p. 5). از آنجا که بیشترین اسناد مورد مطالعه در این پژوهش به دهه‌های

پایانی دوره قاجار تعلق دارند، دوران آستانه، حداثت قاجاریان و امروز خواهد بود. این بخش از پژوهش، رویکردی در زمانی دارد. از سوی دیگر، هر چند در هم‌تیدگی عوامل گوناگون در واقعیت تاریخی انکارناپذیر است، ولی در تاریخ مفهوم تنها بازمانده‌های زبانی^{۲۷} (اسناد شفاهی و مکتوب) امکان احراز معنای دقیق رخدادها را فراهم می‌آورند و در عین حال هیچ‌گاه مفهوم پردازی‌های زبانی که جامعه از طریق آن‌ها دست به عمل می‌زند، خود را تفسیر می‌کند، دگرگون می‌سازد یا از نو سازمان می‌دهد نیز کاملاً بر روابط اجتماعی و تعارض‌ها و پیش‌فرض‌های آن‌ها منطبق نیستند (Ko-selleck, 2002, pp. 23-27)؛ بنابراین، مفهوم مقوله معماری که در این پژوهش ساخته می‌شود تنها بازتابی از ذهنیت‌های مردم روزگار قاجار در اسناد هستند و نمی‌تواند کاملاً بر آن‌ها منطبق باشد.

ساختار مفهومی مقوله معماری

ساختار شکل‌دهنده به مقوله معماری در اسناد مورد مطالعه حاصل شبکه‌ای کمابیش مشخص است که بر مجموعه‌ای از ترجیح‌ها و تصمیم‌های ذی‌نفعان استوار بوده و سلسله‌ای از مناسبات سازمان‌یافته میان واحدهای سازنده ساخت معماری را در اسناد آشکار می‌سازد (نمودار ۱). اجزای مقوله معماری در این ساختار بر محور هم‌نشینی و در رابطه‌ای زنجیره‌ای نسبت به هم قرار می‌گیرند. این ساختار شامل ۱. تأسیس مقوله، ۲. تشخیص یافتن مقوله، ۳. تعلق یافتن مقوله، ۴. تعیین یافتن مقوله و در نهایت ۵. احصای متعلقات مقوله است که آن‌ها را در کل می‌توان «ساختار تأسیس و تعیین مقوله معماری» نام نهاد. جز احصای متعلقات که برخی اوقات بعد از تأسیس مقوله قرار می‌گیرد، سایر موارد در بیشتر مواقع بدون تغییر و در پی یکدیگر می‌آیند. چنین ساختاری از مقوله معماری، بنا را به صورت تدریجی تعریف و تشریح می‌کند.

نمودار ۱. ساخت مقوله معماری در اسناد تاریخی (یافته‌های پژوهش)

تأسیس مقوله

فهم معماری در اسناد مورد مطالعه در ابتدا با استوار کردن و آشکار نمودن حدود مقوله معماری و قواعدش آغاز می‌شود. برای این کار ترکیبی از «واحدواژه» و «گونه‌بنا» مورد نیاز است تا بتوان آن را از دیگر مقوله‌های ممکن مجزا نمود. در اسناد مورد مطالعه ۴ واحدواژه اصلی برای شمارش مقوله‌های معماری به کار رفته‌اند: باب، درب، دست و دهنه. «باب» پُربسامدترین واحدواژه برای شمارش مقوله‌های معماری است و در اینجا به معنی تام و تمام چیزی است (دهخدا، ۱۳۷۷، ج. ۳، ۳۷۷۴). در که جزئی اغلب دائمی از هر گونه‌بنا است به کل بنا اطلاق شده است؛ به این معنی که با توسیع معنایی در طی زمان، تمام مقوله معماری مورد نظر را معنی می‌دهد. این واحدواژه هم برای شمارش مقوله‌های معماری و هم برای شمارش متعلقات آن‌ها به کار رفته است. به عنوان نمونه، می‌توان به «یک باب خانه» (WWQI 16179A181; 16179A324)، یا «یک باب دکه میوه‌فروشی، خیاطی، خشکبارفروشی» (WWQI 14135A1)، «یک باب بهار بند» (WWQI 16179A56) و «سه باب حانوت» (WWQI 15161A112) اشاره نمود. نمونه‌هایی برای شمارش متعلقات یک مقوله معماری - که با آن مقوله رابطه عضوآوری دارد - عبارت‌اند از: «یک باب بالاخانه پنج‌دری» (WWQI 16179A75)، «یک باب اوطاق» (WWQI 16179A11), «یک باب اُرسی سه‌درکی و پنج‌درکی» (WWQI 14135A1), «یک باب گُشواره» (WWQI 16179A52), «یک باب پُشتک» (WWQI 14135A1) و «یک باب اطاق کاروانسرای واقع در درب گمرک» (WWQI 16179A146). هرچند در ظاهر درپ و باب هر دو به یک معنا هستند ولی از درب اغلب برای شمارش متعلقات یک مقوله استفاده می‌شود؛ در سندی مربوط به «تفکیک خانه میرزا عبدالرزاق» به دست

محمد کاظم معمار (۱۳۲۸ ه.ق.) از «یک درب کفش‌کن و صندوق‌خانه» یاد شده است (WWQI 16179A77). درب در این اسناد معرفِ بزرگ‌ترین و فراخ‌ترین مدخل ورود به فضای پشت آن تلقی می‌شود به نحوی که فضای پشت خود را ذیل خود تعریف می‌کند. برای کفش‌کن نیز چنین است؛ کفش‌کن «جایی در پیش درآیگاه» (رفیعی سرشکی و همکاران، ۱۳۹۵، ۳۵۱) است و تنها عنصر شاخص برای شناخت آن همان «درب» است که پیوسته به آن معنایی یابد و بدون آن معنی نخواهد داشت.

واحدواژه دیگر، «دست» است. در نسخه اولیه وقف‌نامه حاج محمد در محله درب مسجد شیراز (۱۲۴۸ ه.ق.)، از یک باب خانه مشتمل بر «دو دست عمارت تختانی اُرسی پنج‌دری و دو بالاخانه» یاد شده است که در نسخه نهایی وقف‌نامه (۱۲۵۰ ه.ق.) دیده نمی‌شود (WWQI 14135A1). هم‌معنایی واحدواژه «دست» با «عمارت» در نسخه‌های اولیه سند وقف می‌تواند نشان از زبان عرفی مردم آن روزگار باشد که شم‌زبانی سخنوران بین آن دو تمایز چندانی نگذاشته‌اند. «دهنه» واحدواژه‌ای برای شمارش طاق‌نما است. اصطلاح درست‌تر آن باید دهانه باشد که در معماری به معنی فاصله میان پایه‌های طاق یا گنبد است (رفیعی سرشکی و همکاران، ۱۳۹۵، ۲۲۳). از آنجا که هر جدار ساده در معماری ایرانی را با ساخت طاق‌نمایی، مزین می‌کردند، فاصله میان پایه‌های هر طاق‌نما که یک دهانه طاق‌نما را می‌ساخته به واحدی برای شمارش آن بدل شده است. نمونه‌ای از آن، اشاره‌ای است که کربلایی میرزا حیدر معمار و استاد محمد کریم معمار به قیمت دو دهنه طاق‌نمای خانه مادر مشهدی علی‌اکبر در محله بالاکند (۱۳۳۴ ه.ق.) دارند (WWQI 16179A192).

اشتراک بناها در یک شرط لازم، آن‌ها را در یک حوزه جای می‌دهد که در زبان‌شناسی، حوزه معنایی و در معماری گونه‌بنا^{۲۸} است. حوزه معنایی و واحدواژه با یکدیگر می‌آیند. حوزه معنایی سکونت با لفظ خانه شناخته

قرب دروازه سعدی (۱۳۲۸ ه.ق) اشاره شده که به وضوح بر تمایز سرا و حانوت صحنه می گذارد (WWQI 16179A245). «کارخانه» گونه دیگری است که در صلح نامه مشهدی احد رزاز برای اجاره «کارخانه» حصیربافی در «تل معروف به حصیربافی» در محله سوق الطیر دیده می شود (WWQI 16179A236). «طاهونه/طاحونه» به معنی آسیاب است؛ در صورت حساب های حاجی ابوالقاسم علاقه بند از «غله طاهونه جهت ۴ ماه» و «مال الاجاره طاهونه» یاد شده است (WWQI 16179A26). بناهای حوزه «پیشه وری»، جنبه تولیدی ندارند- هرچند خود نوعی کسب و کار به شمار می روند. به عبارت دیگر، مواردی را در بر می گیرند که به ارائه خدمات (به معنای امروزی آن) می پردازند: «قهوه خانه» و «حمام» (ساکما ۹۹۹/۴۵۶۳۲، ساکما ۹۹۹/۴۵۶۶۶) و «بهاربند» و «طویله» (ساکما ۹۹۹/۳۵۰۱۱).

تشخیص یافتن مقوله

تشخیص یافتن فرآیندی است که در آن هر مقوله معماری واجد شخصیتی می شود که به واسطه آن مجازاً هویت مستقلی برای اشاره/خطاب قرار گرفتن، می یابد و به دستکم سه روش در اسناد انجام شده است: تشخیص یافتن به صفت یا تشخیص یافتن به مضامین یا هر دو. بیشتر اوقات تشخیص یافتن با واژه هایی همچون «موسوم به» و «مشهور به» مشخص می شود. مثلاً در قبالة فروش یک دانگ مشاع از خانه ای در محله سرباغ (۱۲۱۹ ه.ق) به «طرف بزرگ اندرونی» و «طرف خلوت» که به یکدیگر متصل بوده اند اشاره شده (ساکما ۹۹۹/۳۵۹۷۸) که نشان دهنده تفاوت اندرونی با خلوت است. در سندی دیگر به «طرف مهمان خانه» و «طرف خلوت» بر می خوریم (ساکما ۹۹۹/۴۳۳۲۳). این اقلام زبانی، سه گانه مهمان خانه، اندرونی و خلوت در معماری خانه را آشکار می کنند که در رابطه عضوآزگی با خانه بوده و بر پایه مؤلفه معنایی خصوصی بودن، ارزش آن ها تعیین می شود. استفاده از دو صفت کوچک و بزرگ نیز بر مبنای تقابل معنایی/تقابل دوتایی، راهی مرسوم برای تشخیص آفرینی بخش های هر خانه با مشخصه متمیز اندازه بوده است؛ مثلاً در سندی به «یک باب خانه مشهور به طرف کوچک» متصل به «خانه بزرگ» در محله سرباغ (۱۲۷۴ ه.ق) اشاره شده است (ساکما، ۹۹۹/۳۹۷۵۳).

تعلق یافتن مقوله

هر خانه یا بخشی از آن پس از تشخیص اغلب به شهر و محله یا فردی «تعلق» می یابد. این فرآیند شامل سه گام است که در دو سطح انجام می شود؛ سطح نخست را «تعلق طبیعی» و سطح دوم را «تعلق نهادی» می توان نامید. تعلق طبیعی، تعلق به شخصیتی حقیقی است که در پاره ای از اسناد وجود دارد. نمونه آن، اسناد مبیعه «یک باب خانه مشهور به خانه حیدر قلی خانی» واقع در محله میدان شاه (۱۲۴۵ ه.ق) است (ساکما ۹۹۷/۹۱). فرق تعلق طبیعی با تشخیص یک بنا در این است که با اطلاق مضامین یا صفت به یک مقوله، تعلق به وجود نمی آید هرچند هر تعلق همواره حدی از تشخیص را نیز به همراه دارد. سطح دوم، تعلق نهادی است که در آن به ترتیب یک بنا در ابتدا به «محله» و سپس به «شهر» متعلق می شود؛ مانند مبیعه یک باب ارسی پنج در کی به انضمام اتاق متصل به آن «واقع در محله سرباغ من محلات شیراز» (ساکما ۹۹۹/۴۹۷۰۶). فرآیند تعلق یافتن از جزء به کل است. تمامی اسنادی که به خانه اشاره دارند از تعلق نهادی استفاده می کنند. برای این کار

می شود و در تمامی حوزه ها پُرسامدترین است. حوزه معنایی تجارت و صنعت و پیشه وری پس از حوزه سکونت در مرتبه دوم قرار دارند. واژه پُرسامد در اسناد مرتبط با تجارت، «حانوت» است؛ «حانوت لبافی» (WWQI 16179A82)، «حانوت لباده فروشی» (WWQI 15161A117)، «حانوت قصابی» (WWQI 15161A112)، «حانوت قنادی» (WWQI 16179A169) و بسیاری دیگر. در اسناد مورد مطالعه از حانوت به جای «دکان» (جایگاه سرپوشیده برای خرید و فروش کالا) نیز استفاده شده است که با آن رابطه هم معنایی دارد. دکان را بیشتر در پیش نویس یا در اسناد غیر رسمی تر می توان یافت و این موضوع نشان می دهد این واژه در زبان مردم رواج داشته است؛ در صلح نامه میان بی بی حسنی جان و دخترانش (۱۳۲۲ ه.ق) با حضور دو نفر از معمارین شهر از دکان نام برده اند (WWQI 14130A31). پیش تر نیز همین بی بی حسنی جان در ۱۳۲۰ ه.ق، طی نامه ای درخواست ساخت دکان را از کدخدای سَر دُزک کرده بود (WWQI 16179A30). در عریضه ای هم که ورثه حاجی محمد حسن طباطبائی در خصوص حوانیت (جمع حانوت) خود قریب دروازه سعدی (۱۳۲۸ ه.ق) داشته اند از لفظ «حانوت» و «دکاکین» برای اشاره به یک موضوع استفاده شده است (WWQI 16179A245)؛ این موضوع نشان می دهد که تمایز مفهومی چندانی میان آن وجود نداشته است.

از «حجره» در شمار اندکی از اسناد و آن هنگامی استفاده می شود که مراد دکانی در بازار یا قیصریه باشد. نمونه آن سندی از ۱۲۹۲ ه.ق است که فروش دو حجره سیم کشی در قیصریه محله سوق الطیر را شرح می دهد (ساکما ۹۹۹/۴۶۴۳۳). در برخی موارد بجای حجره از «طاق» نیز نام برده شده است؛ مبیعه نامه نیمی از یک ارسی چوبی سه درکی در سوق سلطانی که از آن به طاق یاد شده (WWQI 16179A11) یا کارسازی اجاره «یک باب طاق کاروانسرای روغنی» روبروی درب گمرک سابق (WWQI 16179A146). دکه^{۲۹} واژه کم بسامد دیگری است. مراد از دکه باید همان دکان کوچک باشد. در سندی مربوط به مبیعه نامه چاله برفی در کوه دراک در حومه شیراز از یک «دکه برف فروشی» منضم به آن در بازارچه ارامنه یاد شده است (ساکما ۹۹۹/۴۵۴۲۵). واژه دکه در یک سند به جای لفظ دکان یا حانوت نیز به کار رفته که نشان می دهد جنبه خرد بودن آن نسبت به دکان ملاک مهمی برای کاربرد آن در سند بوده است. در نسخه های اولیه وقف نامه املاک حاج محمد (۱۲۴۸ ه.ق) از وقف «دکه خبازی» یاد شده (WWQI 14135A1) ولی در سند نهایی به حانوت اصلاح شده است. سکو، واژه دیگری است که در معماری رسمی کمتر مطالعه شده است؛ مال الاجاره «سکوی صرافیه واقع در سر چهارسوق سلطانی» (WWQI 16179A169) یا اجاره «سکوی بر چار سوق گنج» (WWQI 16179A25)، نمونه های کم نظیری از اشاره به مقوله ای کمتر شناخته شده در معماری بازار هستند؛ چرا که، اساساً سکو ها را تخته گاه هایی سرگشاده در «میانگاه ها تکیه ها و جایگاه بازی بازیگران نمایش» می دانستند (رِفِعی سرشکی و همکاران، ۱۳۹۵، ۲۷۴)؛ در حالی که در این دو سند، سکو در چار سوق بازار تعبیه شده است و در آن به تجارت مشغول بوده اند.

دسته دیگر از گونه بناها، موارد مرتبط با کارگاه ها و کارخانه ها هستند که به تولید مشغول اند. نمونه جالب توجه در اینجا، واژه «سرا» است که در موارد اندکی به کار رفته است. در سندی به فروش «یک باب سرای عصارخانه» و «یک باب حانوت عصار» در محله بالا کفد

تصویر ۱. تعیین حدود بنا در اسناد مورد مطالعه (ساکما ۳۵۹۷۸/۳۵۹۹/۴۳۳۲۳؛ ۹۹۹/۴۱۱۱۲) (۹۹۹/۴۱۱۱۲)

... تمامی، جملگی و همگی موازی یک‌دنگ شایع وافی کامل از جمله کل شش‌دنگ یک طرف خانه موسوم به طرف بزرگ اندرونی به انضمام تمامی، جملگی و همگی موازی یک‌دنگ شایع وافی کامل از کل شش‌دنگ یک طرف خانه موسوم به طرف خلوت، متصلین به یکدیگر، معینین معلومین واقعین در محله سرباغ من محلات شیراز که علی‌التلصق متصلند از حدی به خانه حاجی محمد هاشم عطار و از حدی متصل به خانه حاجی میرزا بابای علاقه‌بند و از حدی متصل به خانه آقا میرزا علیرضاخان و از سمتی متصل به خانه آقا محمد کریم شیشه بر و از جانبی متصل به خانه نصرالله‌خان و از سمتی به شارع منسده هر یک با جمیع متعلقاقت و منضمات و كافة ملحقات و عامه مضافات مشتمل بر عمارات عدیده تختانی و فوقانی و فضا و حوض و باغچه و زیرزمین و منبع و مطبخ و بیت‌الخلو و درب و درگاه و دالان و درب کوچه...

کل شش‌دنگ یک‌طرف خانه معروفه به طرف مهمان‌خانه به انضمام موازی چهارده سهم مشاع از حله هشتاد و هشت سهم سهام کل شش‌دنگ طرف خلوت متصله به آن، معینین معلومین واقعین در محله میدان‌شاه علی‌التلصق از قبله به خانه حاجی میرزا مهدی جیرباف و از حدی متصل به خانه عالی‌شان آقا رضاقلی‌خان سرتیب و از سمتی به طرف اندرونی متصله به عالی‌شان اسدالله‌بیگ و از جنوب به شارع عام هر یک با جمیع متعلقات و منضمات و كافة ملحقات و مطلق منصوبات...

تمامی و جملگی و همگی کل شش‌دنگ یک باب خانه معینه معلومه واقعه در محله درب مسجد جدید محدوده به حدود اربعه متصله ذیل (قبله: به خانه عالی‌شان حاجی مهدی، صبا: به دولت خانه عالی‌جاه مشتری معزی‌الیه، شمال: به اسطبل عالی‌جاه معظم‌الیه، جنوب: به خانه میرزا بابا) مشتمله بر عمارات متعدده تختانی و فوقانی و فضا و چاه و حوض و باغچه مشجره و مطبخ و مستحم و شارع و مشاع و ممَر و مدخل و جُدران و حیطان که مشتمل بر دو طرف می‌باشد...

هست- «شارع عام یا شارع مُنسَدَه» باشد. تعیین یافتن اندام‌های معماری در اسنادی که در آن بخشی از یک بنا معامله می‌شود، کمابیش مشابه است. باین حال، در این اسناد نیز در ابتدا باید کل آن بنا به عنوان یک مقوله، تعیین یابد و سپس در آن مقوله متعین است که اجزای بنا به عنوان جزئی از کل، قابل تعیین خواهند بود.

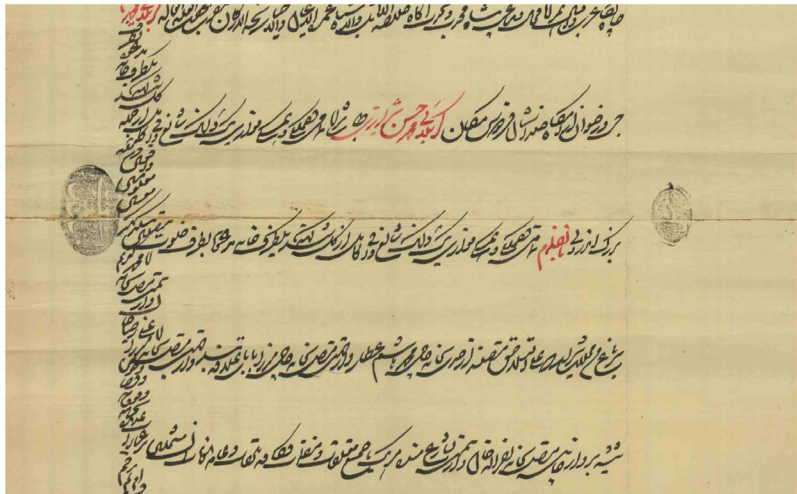
الف) تعیین ناشناخته به شناخته

اغلب هر خانه به خانه‌های شناخته‌شده پیرامون آن تحدید می‌شود. در این عمل، مقوله ناشناخته به مقوله‌های شناخته برای ذی‌نفعان/کنشگران زبان، تعیین می‌یابد. برای این کار از الفاظ ساده و هم‌ریختی مانند «از حدی»، «از سمتی»، «از جهتی»، «از جانبی» و «از طرفی» به شکل متناوب و بیشتر اوقات بدون تکرار استفاده می‌شود (ساکما ۳۵۹۷۸/۳۵۹۹/۴۳۳۲۳). به عنوان نمونه، در مباحثه خانه‌ای در محله اسحاق‌بیگ (۱۳۲۵ ه.ق) آمده: «از حدی به خانه جناب حاجی محمود معین‌التجار و از سمتی به خانه کربلایی محمدجعفر و از جهتی به طویل جناب میرزا محمود بزاز و از طرفی به شارع عام» (ساکما ۳۵۹۷۸/۳۵۹۹/۴۳۳۲۳). قاعده کلی بدین ترتیب است که برای هر سمت یا جهت باید به یک بنای شناخته‌شده اشاره کرد، ولی در مواقعی که در یک سمت بیش از یک بنا وجود دارد از لفظ «برخی» برای اشاره به

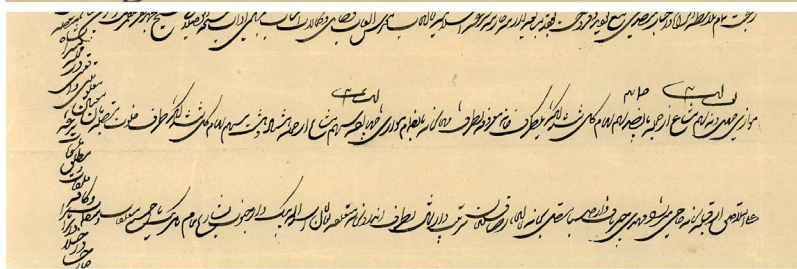
از لفظ «واقع» یا ترکیبی از آن شامل «معینه معلومه واقعه» و مانند آن استفاده می‌شود ولی در برخی موارد نام شهر به سبب آشنایی طرفین معامله حذف می‌شود. به عنوان نمونه، «یک باب خانه معینه معلومه واقعه در محله درب مسجد جدید» (ساکما ۳۵۹۷۸/۳۵۹۹/۴۳۳۲۳) (تصویر ۱).

تعیین یافتن مقوله

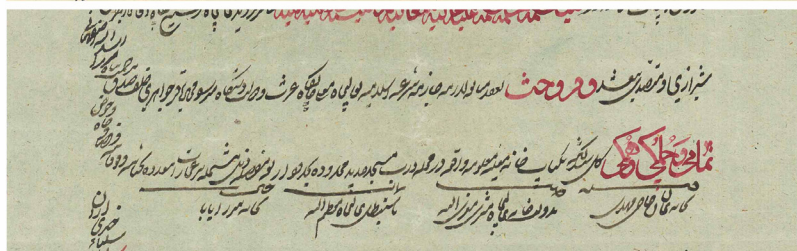
از نظر معنی‌شناسی، مطلق هر خانه در نوعی رابطه جز و واژگی با محله و شهر قرار دارد، ولی مشخصه‌میزی برای شناخت آن لازم است. پس به تعیین حدود اربعه یا تعیین نیاز دارد. تعیین یافتن مقوله معماری در اسناد به معنی فرآیند ممتاز شدن بنا از سایر بناهای هم‌جوار است. اصل مهم در کار تعیین مقوله معماری، «تحدید» آن در میان سایر مقوله‌ها است و بسیاری این کار را به «تعیین حدود اربعه» تعبیر و به آسانی از آن گذشته‌اند (نک ورنر، ۱۳۹۶؛ رضایی، ۱۳۹۰) در حالی که دارای آداب ویژه و گوناگونی بوده است. تعیین یافتن مقوله معماری - دستکم در اسناد مورد مطالعه - نشان می‌دهد که آن‌ها کمابیش فارغ از گونه‌بنا از اصول مشابهی بهره می‌برند ولی نخست باید در نظر داشت که مراد از «حدود اربعه» فقط اشاره به چهار سمت است و الزاماً به معنی جهات جغرافیایی نیست. اصل اساسی و ثابت در هر نوع تعیین این است که دستکم یکی از حدود بنا - که اولین یا آخرین آن نیز

ساکما ۳۵۹۷۸/۳۵۹۹/۴۳۳۲۳

ساکما ۳۵۹۷۸/۳۵۹۹/۴۳۳۲۳

ساکما ۳۵۹۷۸/۳۵۹۹/۴۳۳۲۳

این موضوع که خانه از آن سمت با دو بنا هم‌جوار است، استفاده می‌شود. نمونه‌ای از آن تحدید خانه‌ای در محله سنگ‌سیاه (۱۳۳۵ ه.ق) است که در سند آمده: «محدوده از حدی به شارع عام و از حدی به خانه ورثه مرحمت پناه امین دفتر و از حدی به طویله مرحوم حاجی عبدالله ابوالوردی و از حدی برخی به منزل دیگر حاجی عبدالله مزبور و از حدی به طرف بزرگ حاجی عبدالله» (ساکما ۱۲/۳۵۰/۹۹۹).

ب) تعیین خورشیدمبنا/قبله‌مبنا

استفاده از حرکت خورشید در آسمان دو سمت «رو به آفتاب» و «پشت به آفتاب» را با تقابل جهتی مشخص می‌کند که تلویحاً به ترتیب به معنی غرب و شرق هستند؛ چراکه اگر جزئی از اجزای یک خانه رو به آفتاب باشد، باید در غرب میانسرا واقع بوده و اگر پشت به آفتاب باشد، می‌بایست در شرق قرار داشته باشد. تعیین قبله‌مبنا نیز مشابه تعیین خورشیدمبنا مبتنی بر تقابل جهتی عمل می‌کند با این تمایز که در اینجا قبله تعیین کننده جهت یابی است. بررسی اسناد نشان می‌دهند که در اسنادی که از این تعیین خورشیدمبنا استفاده شده، شمال و جنوب به روش‌های دیگری همچون «تعیین قبله مبنا» یا با اشاره به جهات جغرافیایی، تدقیق شده است. ترکیب این دو باهم کار تعیین خانه را ممکن می‌سازد. برخلاف تعیین قبله‌مبنا، از تعیین خورشیدمبنا فقط برای تعیین اجزای یک مقوله معماری می‌توان استفاده کرد و با آن نمی‌توان کلیت یک مقوله را معین نمود. در تحدید اجزای خانه‌ها اغلب ترکیبی از دو شیوه تعیین خورشیدمبنا و تعیین قبله‌مبنا استفاده می‌شود و معماران به دفعات آن را به کار برده‌اند. نمونه‌ای از آن، تعیین موقعیت «یک باب اوطاق سه دربی رو به آفتاب مع کفش کن و صندوق خانه و یک باب اوطاق سه دربی دیگر رو به آفتاب مخروبه وصل به اوطاق مزبور» است (ساکما ۲۳۶۶۰/۲۹۶).

ج) تعیین ترکیبی

تعیین ترکیبی به معنی ترکیب چند شیوه تعیین است و از آنجا که به ندرت می‌توان تمامی جهات چهارگانه جغرافیایی را در یک سند قاجاری یافت، نمونه‌های فراوانی از ترکیب جهات تحت عنوان «قبله/ صبا/ شمال/ جنوب» وجود دارند (ساکما ۴۱۱۱۲/۹۹۹؛ ساکما ۴۳۳۲۳/۹۹۹؛ ساکما ۹۹۷/۰۰۰۰۱۶). باید توجه داشت که قبله و جنوب نیز دو جهت کاملاً یکسان نیستند. این موضوع از نظر جغرافیایی مبرهن است و در برخی از اسناد نیز هر جا دقتی لازم بوده، لحاظ شده است. باید «صبا» را نقطه مقابل قبله تلقی کرد؛ صبا در لغت بادی است که از مابین مشرق و شمال وزد. پرواضح است که قبله در نقطه مقابل آن در جنوب غربی است؛ بنابراین جفت‌سازی دیگری نیز افزون بر «رو به قبله/ پشت به قبله» در اسناد وجود دارد و آن «صبا/ قبله» است که این دو نیز تقابل جهتی با یکدیگر دارند. هنگامی که با مقوله معماری در کلیت آن - و نه اجزا و اندام‌های بنا - سروکار داریم، این تقابل جهتی «صبا/ قبله» است که به کار می‌آید. هرگاه در اسناد، جهتی دال بر شرق و غرب وجود نداشته باشد، مراد از صبا می‌تواند مطلق شرق و مراد از قبله نیز می‌تواند مطلق غرب باشد که در این صورت این هم‌معنایی به واسطه شم‌زبانی سخنگویان قابل درک بوده و نوعی توسیع معنایی نیز به شمار می‌رود. درک این موارد به اصطلاح بافت‌مقید است.

احصای متعلقات مقوله

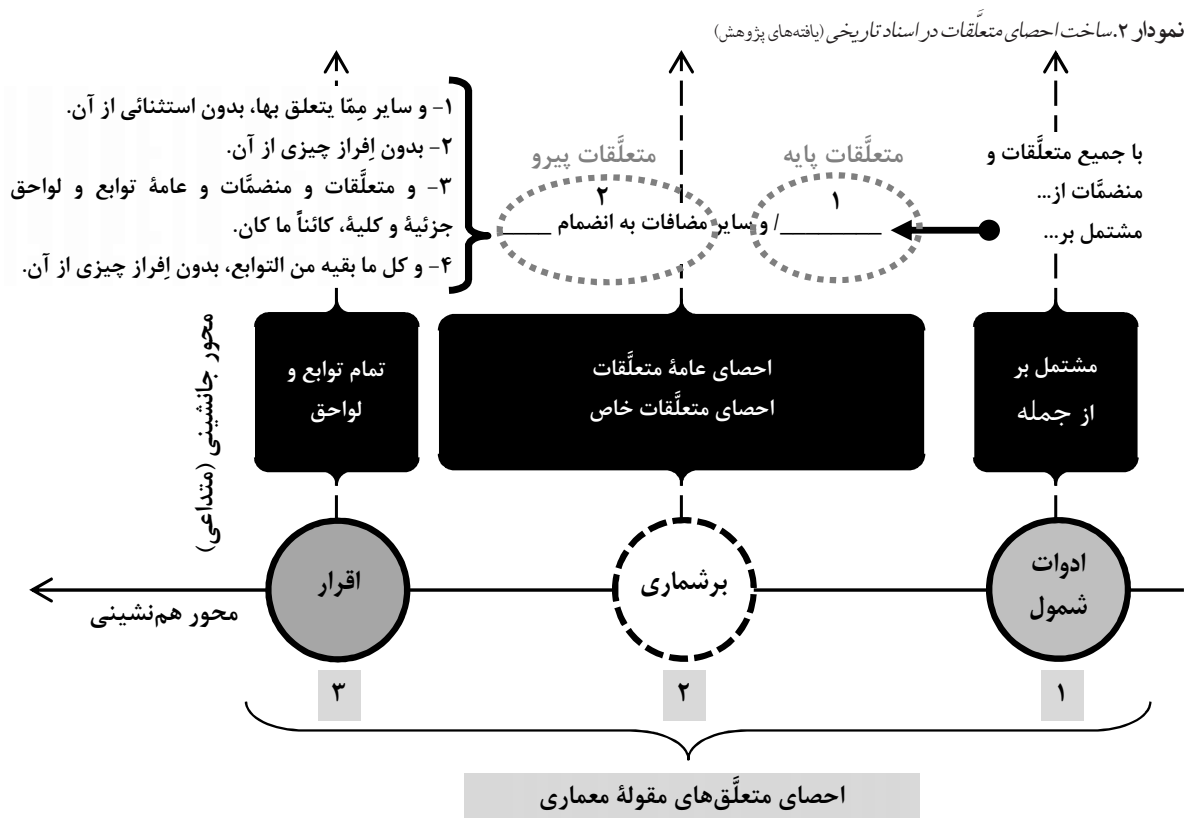
شمردن و ضبط کردن متعلقات بنا نیز آداب کمابیش مشخصی دارد

(نمودار ۲)؛ در این پژوهش مراحل احصای متعلقات بنا به ترتیب «ادوات شمول»، «برشماری» و «اقرار» نامیده شده است. «ادوات شمول» در اسناد با واژگانی همچون «با جمیع متعلقات و منضمات» آغاز شده و در ادامه واژه «از»، به شمردن متعلق‌های بنا پرداخته می‌شود. «برشماری» متناسب با نوع مقوله و نوع معامله (بیع قطعی یا شرطی یا اجاره‌نامه) گوناگونی‌هایی دارد، ولی همچنان قاعده‌ای کلی بر آن حاکم است؛ «متعلقات پایه» بخش اساسی مقوله معماری را برمی‌شمارد که با نشانگری متنی شبیه به «و سایر مضافات» به انتها می‌رسد. در صورتی که مقوله معماری دیگری نیز وجود داشته باشد، «متعلقات پیرو» با نشانگر «به انضمام» تا آنجا که لازم باشد، برشمرده خواهند شد. این امر در صورتی رخ می‌دهد که موضوع معامله بیش از یک مورد باشد که در این حالت، مقوله اصلی را در ابتدا و دیگر موارد را به ترتیب با نشانگر «به انضمام» خواهند آورد. برای اینکه این متعلقات به خوبی در متن سند قابل شناسایی باشند، برخی اوقات آن نشانگر را با قلم درشت‌تر یا قلم متفاوتی می‌نویسند و یا با تغییر رنگ، برجسته می‌نمایند.

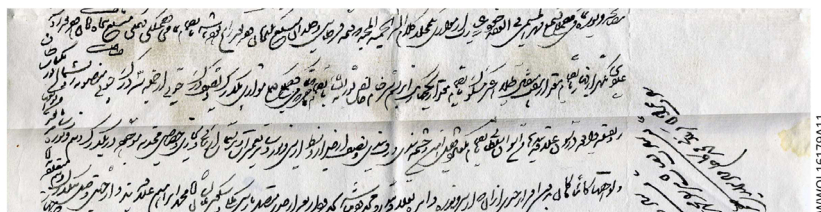
بررسی اسناد مورد مطالعه نشان می‌دهد که متعلقات پایه و پیرو می‌توانند در دو سطح نیز آورده شوند که از آن به «عامه متعلقات» و «متعلقات خاص» یاد می‌کنیم. عامه متعلقات ترکیبی از باهم‌آیی‌های متداعی^{۲۰} و باهم‌آیی‌های هم‌نشینی^{۲۱} هستند. باهم‌آیی‌های متداعی که در سنت مطالعه صناعات ادبی به آن‌ها مراعات‌النظیر نیز گفته می‌شود در نوعی رابطه زنجیره‌ای باهم قرار دارند. ولی متعلقات خاص، حسب مقوله مورد معامله نوشته می‌شود؛ این موارد را نمی‌توان از پیش تعیین یا در مورد ساخت آن‌ها داوری کرد، ولی دستکم می‌توان به این مورد اشاره داشت که این متعلقات در مواقعی که مقوله معماری مورد اشاره، کلی است، در میان باهم‌آیی‌های متداعی و هم‌نشینی ظاهر می‌شوند، ولی هنگامی که با مقوله‌ای جزئی یا ویژه مواجهیم به سبب ماهیت موضوع معامله/ مقوله معماری، جداگانه احصاء خواهند شد. در هر صورت، این باهم‌آیی‌ها تصویری از اندام‌های بنا عرضه می‌دارند که می‌توانند برای امروز ما تازگی داشته باشند و نشان می‌دهند که گذشتگان چگونه به مقوله معماری می‌نگریستند. در انتهای احصای متعلقات به «اقرار» دست زده می‌شود. اقرار بدین معنا که هیچ چیزی از مقوله معماری اعم از هر آنچه متعلق به آن، تابع آن، منضم به آن و الحاق به آن است از آن افراز نخواهد شد. این واژگان همگی اصطلاحات فنی - حقوقی هستند و برای تأکید دوباره بر «ادوات شمول» در ابتدای احصای متعلقات بوده و نیز تأکیدی هستند بر «تمامی و همگی و جملگی» مورد معامله/ مقوله معماری که در متن سند بدان اشاره می‌شود (تصویر ۲).

الف) متعلقات حوزه معنایی سکونت

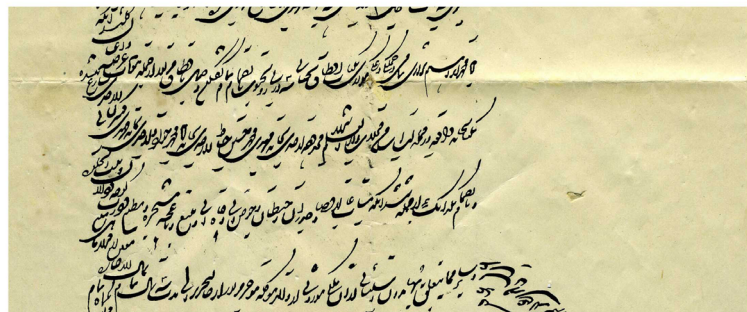
متعلقات خانه در کل «اراضی» و «عمارت» است؛ یعنی همان که به «عرصه» و «اعیان» شهره است. محمداسماعیل و محمد کاظم معمار در صورت مفروزی خانه میرزا عبدالرزاق (۱۳۲۸ ه.ق) آورده‌اند که «آقا سید حسین»، «بده دارد از بابت اراضی عمارت» و در بخش مربوط به صورت مشاعات، قیمت «اراضی فضا» را آورده‌اند (WWQI 16179A77). به این ترتیب، اراضی، شامل دو بخش «فضا» و «عمارت» است. بر شمردن متعلقات خانه در تمامی اسناد مورد مطالعه نشان می‌دهند که نوعی تمایز میان فضای ساخته شده (عمارت) و فضای باز در این برشماری‌ها وجود دارد. در این اسناد میان «فضا» و «عمارت» نیز تمایز دیده می‌شود و به وضوح متعلقات

تصویر ۲. احصای متعلقات دکان و خانه‌ای در اسناد مورد مطالعه (WWQI 16179A11; 16179A117)

... به انضمام تمامی و همگی موازی یک دُرک و نصف دُرک چوبی از جمله سه دُرک چوبی منصوبه رو به شمالی در یک باب اتاق رو به قبله، واقع در سوق علاقه‌بندها من اسواق سلطانی، به انضمام یک عدد قفل آهنی و چشمه‌بندی و رَف‌بندی، و نصف از چدار وسط اُرسی مزبور و سایر تعمیرات و ترسیمات از بنائی، نجاری و (خصاصی؟) محدثه موجوده در یک دُرک و نیم (و کوره؟) ... من ابوابها و لَوَاقِحها کائناً ماکان، بدون افراز چیزی از آن، که اُرسی مزبوره دایره به علاقه‌بندی و محدود می‌باشد به حدود اربعه، از حدی متصل به اُرسی ملکی و مسکونی عالی‌شان محمدابراهیم علاقه‌بند، و از جهتی وصل به یک دُرک و نیم متعلقه به آقا زین‌العابدین، مسکونی حاجی محمدحسن علاقه‌بند، محاذی اُرسی مسکونی آقا میرزا جان، ملکی ورثه مرحمت‌پناه، حاجی محمدطاهر علاقه‌بند، با جمیع متعلقات و منضمات...

... تمامی و همگی موازی یک باب اوطاق تحتانی سه دربی رو به جنوب به انضمام تمام کفش‌کن وصل به اوطاق مزبوره، از جمله تمام عرصه و اعیان کل شش دانگ یک باب خانه واقع در محله لب‌آب، من محلات دارالعلم شیراز، محدود از حدی به خانه مشهدی محمدحسن خیاط، و از حدی به خانه محمدجواد، و از حدی به خانه مشهدی قنبر (کبابی؟)، و از حدی به شارع مُنَسَّده و به انضمام یک دانگ از جمله شش دانگ مشاعات از فضا، جدران و حیطان و حوض آبی و چاه آبی و منبع و باغچه مشجره و مطبخ و درب کوچه و دالان و بیت الخلوه و سایر مما يتعلق بها، بدون استثنائی از آن...

مبايعه شرطی سه دانگ خانه‌ای در سرباغ (ساکما ۹۹۸/۱۵۶۶) است که در آن بجای فضا به حیاط اشاره شده است؛ به جای آن، با اشاره به هر متعلق، حیاط به نوعی حی و حاضر می‌گردد. نمونه بسیار مختصری از احصای متعلقات یک خانه در دست است که نشان می‌دهد ذکر تنها دو بخش کافی است؛ در مبايعه فروش اندرونی و خلوت و طویله خانه‌ای در محله لب آب (۱۲۹۳ ه.ق) به «مشمول بر عمارات تحتانی و فوقانی و حوض و باغچه و سایر ما يتعلق بها» بسنده شده است و تفصیل‌های مرسوم را ندارد (ساکما ۹۹۹/۴۵۴۳۲).

ب) متعلقات حوزه معنایی تجارت و صناعت و پیشه‌وری

گونه گونی مقوله‌های این حوزه بیش از آن است که بتوان همگی را در یک ساخت یکسان جای داد. برشمردن متعلقات مقوله دکان (حانوت) و دکه به سبب ماهیت آن‌ها بسیار به هم شبیه است تا آنجا که نمی‌توان تمایزی میان آن‌ها دستکم در اسناد این پژوهش تشخیص داد. در حالت کلی در صورت اشاره به متعلقات یک حانوت، آن را «مشمول بر الواح و جدران» دانسته‌اند (WWQI 15161A112). ولی در مواردی نیز به جزئیات بیشتری اشاره شده است؛ در سندی مربوط به فروش «یک باب حانوت قتادی گری» در اردوبازار (۱۲۷۵ ه.ق)، متعلقات آن شامل «زیرزمین، دست‌دان، پشتک، انبار، منبر و چاه آب» بوده است (ساکما ۹۹۹/۴۶۴۳۹). در اسنادی که به فروش یا اجاره بخشی از یک دکان اختصاص دارند جزئیات بیشتری می‌توان دید؛ نمونه کمابیش یکنایی از آن اشاره به متعلقات صلح‌نامه‌ای در خصوص یک درک و نیم از جمله سه درک چوبی یک باب اطاق در بازار علاقه‌بندها در سوق سلطانی (۱۳۰۳ ه.ق) است که شامل «یک عدد قفل آهنی و چشمه‌بندی و رف‌بندی و نصف جدار وسط ارسی مزبور و سایر تعمیرات و ترسیمات از بنایی و نجاری و خصایل محدثه موجوده» می‌شده است (WWQI 16179A11). سندی مربوط به مصالحه‌ای در تل معروف به حصیربافی واقع در محله سوق الطیر (۱۳۴۱ ه.ق) جزئیاتی از یک «کارخانه حصیربافی» دارد که جالب توجه است. در این سند آمده که این کارخانه مشتمل بر «عمارت، چاه‌خانه و انبار خنک‌دانی و حوض و چاه آب و درب بزرگ و نصف تمام از جزء یمینی و بسیری درب بزرگ مزبور» بوده است (WWQI 16179A236).

طویله‌ها و بهاربندها^{۳۲} نیز در شماری از اسناد، مورد اشاره هستند. نمونه آن اشاره به متعلقات طویله‌ای است واقع در محله سنگ‌سیاه که شامل «توبند و بیرون‌بند» بوده است (۹۹۹/۳۵۰۱۱). متعلقات یک بهاربند واقع در خارج دروازه کازرون (۱۳۲۶ ه.ق) چنین است: «مشمول بر ۲ انبار فوقانی رو به آفتاب و طویله رو به آفتاب و دو سرند و طویله پشت به آفتاب و... و باریک‌سازی پشت به قبله و پله و دسته پله و دستره و یک باب اوطاق انبار فوقانی... با کافه ملحقات از اراضی و فضا و درب و دالان و پشتک و ممر و مدخل و جدران و حیطان» (ساکما ۹۹۹/۴۹۷۰۴). این سند ترکیبی از شیوه برشماری اجزای یک خانه و اقتضائات یک بهاربند است. جزئیات حمام اغلب با تفصیل بیشتری است؛ مبايعه‌نامه دو باب حمام موسوم به بزرگ و کوچک واقع در سوق الطیر (۱۳۳۳ ه.ق) نمونه کم‌نظیری از این دست است. در این سند آمده که حمام بزرگ شامل «بینه، گرم‌خانه، تون‌خانه، بیت‌الخلوه، درب و دالان و گلخن و طویله و انبار متعدده، چاه و منبع و مجری آب و بالاخانه نشیمن فوق حمام بزرگ و دو عمود منصوبه در خزینه بزرگ» بوده است (ساکما ۹۹۹/۴۵۶۳۲). در

یک خانه را به دو قسم می‌کند - شانی یگانه و برابر برای فضا در مقابل عمارت و ابنیه و متعلق‌های آن قائل می‌شود. سیداسمعیل و استاد شیرمحمد و محمد از معماران شیراز در تعیین حدود خانه میرزا محمدصادق (۱۲۷۲ ه.ق)، به صراحت از دو گانه «فضا و عمارت و ابنیه» یاد کرده‌اند (WWQI 14130A2). این دوگانگی میان فضای زندگی انسان و استر نیز دیده می‌شود؛ در ابتدای همان سند اشاره شد که معماران باید برای تعیین سهم هر وراثت، تمام اراضی خانه بزرگ را «از طویله و فضاخانه» ذرع نمایند که ترکیب دو جزء «فضا» و «خانه» است.

فضا پیوند مستقیمی با «حیاط» دارد، ولی نباید آن را مطلق حیاط دانست؛ کربلایی میرزا حیدر معمار و استاد محمدکریم معمار در «صورت قیمت خانه مادر مشهدی علی اکبر» (۱۳۳۴ ه.ق)، «ارضی فضای حیاط» و متعلقات حیاط شامل «حوض باراه آب، اشجار نارنج و چاه آب و دستک» را جداگانه به مبلغ ۷۳ تومان قیمت گذاشتند که حدود ۱۲٪ ارزش خانه دو آشکوبه با زیرزمین را شامل می‌شده است (WWQI 16179A192). در این سند، قیمت زمین حیاط ۱۸ تومان برآورد شده است. اراضی، بخش زیربنایی فضا است و بر روی آن یا درون آن چیزهایی احداث می‌شوند که متعلقات حیاط هستند، ولی فضای ایجادشده حدفاصل میان جبهه‌های چهارگانه بنا بدون توجه به آنچه اعم از آب و درخت در آن جاری یا کاشته شده باشد یا حوض و چاهی که در آن ساخته شده باشد - در مقوله معماری خانه ارزش و شانی همانند دیگر بخش‌های بنا داشته است؛ چیزی که امروزه نه در قیمت‌گذاری بنا و نه در شمار اجزای بنا دیده نمی‌شود. در صلح‌نامه بین فرخنده‌بیگم و ملا احمد سمسار (۱۳۳۸ ه.ق) به هنگام برشمردن مشاعات خانه آمده، «فضا و حوض و چاه» و... (WWQI 16179A52). این موضوع در برشمردن متعلقات خانه‌ای در سنگ‌سیاه (۱۲۸۶ ه.ق) نیز دیده می‌شود: «با جمیع متعلقات از عمارات و فضا و حوض و باغچه و چاه» و... (WWQI 1130A19) یا در صلح‌نامه خانه‌ای دیگر در همان محله در ۱۳۲۲ ه.ق که به «جمیع متعلقات و منضمات از فضا و حوض و باغچه مشجره به اشجار مختلفه و چاه آبی» و... (WWQI 14130A31) اشاره شده است و حتی در اجاره یک اطاق سه‌دری در خانه‌ای واقع در محله لب آب (۱۳۲۵ ه.ق) که فضا را بخشی از مشاعات در کنار راهرو و دالان و غیره برشمرده است (WWQI 16179A117). به این ترتیب، متعلقات خانه شامل اراضی، عمارت و فضا است و هر آنچه در ادامه می‌آید متعلقات و منضمات عمارت خانه است نه فضا. عمارت و فضا (پُر و خالی) در این نگرش، نوعی تقابل مکمل دارند که بر پایه رابطه سلبی (تضاد) بین دو واحد واژگانی است؛ یعنی همان تقابل معنایی در معنی‌شناسی رابطه‌ای.

برشمردن اراضی خانه جز در مواردی که به ضرورت بدان نیاز باشد (همچون مفروز کردن و موضوع کردن خانه جهت وراثت)، در اسناد مرسوم نیست و واژگانی همچون «تمامی عرصه و اعیان» بر اراضی خانه نیز دلالت داشته و نیازی به برشمردن آن در احصای متعلقات خانه وجود ندارد. اشاره به عمارت، بیشتر اوقات، به صورت کلیشه‌ای آورده می‌شود؛ مانند «بیوتات متعدده فوقانی و تحتانی» (ساکما ۹۹۷/۰۰۰۱۶). ولی اگر متعلق مهمی در آن باشد بدان نیز اشاره می‌شود؛ مانند: «ارسی و عمارات تحتانی و فوقانی» (ساکما ۹۹۹/۴۳۳۳۲). حیاط نیز وضعیت مشابهی دارد؛ جز در اشاره به اراضی آن، کمتر می‌توان حیاط را در برشماری متعلقات خانه به عنوان یک عنصر دید (نمونه کم‌نظیری از آن اشاره به حیاط در

باشند، مفهوم مفروز شدن وجود دارد. نمونه ویژه آن حوزه سکونت است. تحلیل اسناد نشان می‌دهند که سازمان درونی مقوله خانه بیش از آنکه بر تمایز میان سه گانه «اراضی»، «عمارت» و «فضا» استوار باشد بر تمایز میان مفروز و غیرمفروز پی‌ریزی شده است؛ چراکه همواره روزی نیاز به تقسیم آن وجود خواهد داشت. در این منطق، «فضا» بخشی از مشاعات است و برشمردن دیگر اندام‌های یک خانه در ادامه آن، درواقع بر مبنای مشاعات بودن آن‌ها است و عضو واژگی و جزء واژگی که فهمی امروزی است در آن حاکم نیست (نمودار ۳). در این نگرش، اراضی هم در بخش مشاعات و هم در بخش مفروزات حضور دارند و علت توجه به مشاعات و برشمردن آن‌ها برخلاف غیرمشاعات، در اهمیت آن‌ها در هر معامله‌ای است که جای اشکال خواهد داشت. در مباحثه‌نامه‌هایی که یک خانه به‌طور کلی و یک‌جابه فروش می‌رسد، برشمردن مشاعات تنها یک کلیشه رایج است ولی در مباحثه بخش‌هایی از یک خانه یا اجاره‌نامه‌ها، برشمردن مشاعات تأکید بر حق استفاده مشترک مستأجر را در خود دارد. در این نوع از اسناد، بخش غیرمشاع به تفصیل آورده می‌شود و حدود آن نیز به‌روشنی بیان می‌شود؛ بنابراین، دیگر نیازی نیست تا متعلقات آن در این بخش برشمرده شوند. این مهم برای گونه‌بنای حوزه تجارت و صنعت و پیشه‌وری متفاوت است. چراکه آنجا مفهوم مفروز و غیرمفروز اغلب مورد نیاز نیست.

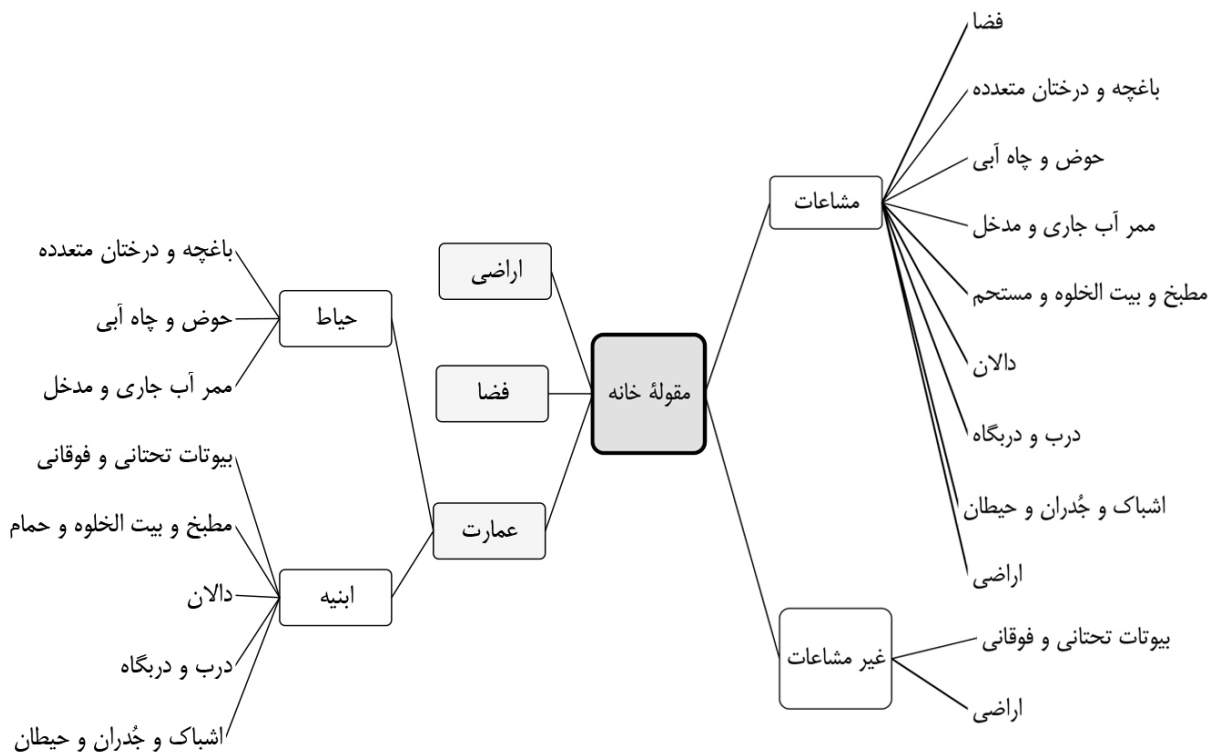
ساحت تعینی نیز فهم متفاوتی از بنا نزد مردم روزگار قاجار آشکار می‌سازد که بر روابط مکانی-جغرافیایی و شخصی-نهادی استوار است. علیرغم اینکه بسیاری از گذرها و معابر نزد مردم محلی نامی داشتند، در اسناد به آن‌ها اشاره نمی‌شده چراکه به نظر می‌رسد اعتبار تعین به «موضع» است نه به «معبّر». به دلایل زبان‌شناختی، این ماهیت تقابلی و تباینی نهفته در جهات جغرافیایی، قبله‌مبنا و خورشیدمبنا است که موقعیت یک بنا را

این سند برخی جزئیاتی آمده که در تمامی حمام‌ها عمومیت دارند ولی برخی دیگر ویژه همان مورد بوده است. در سندی دیگر مربوط به حمام نیمه دایره‌ای واقع در همان محله (۱۳۳۵ ه.ق) به متعلقاتی برمی‌خوریم که در شناخت معماری حمام تازگی دارد: «بینه و گرم‌خانه و خزاین و خیاض و لرزه‌خانه و قهوه‌خانه و انبار سوخت‌دان و گاوچاه و گاو دان» (ساکما ۹۹۹/۴۵۶۶). اصطلاح لرزه‌خانه، اندام یا فضای کمتر شناخته‌شده‌ای در معماری حمام است و وجود انبار سوخت و گاو دان نیز در طرح حمام‌ها برای معمار امروزی که به گذشته می‌نگرد، تازگی دارد و در مستندات تهیه‌شده برای این گونه‌بنا کمتر بدان اشاره می‌شود.

تبیین ساحت‌های مقوله معماری

مفهوم مقوله معماری در اسناد مورد مطالعه را می‌توان در دو ساحت مکمل یکدیگر تبیین کرد: ساحت تأسیسی و ساحت تعینی. در ساحت تأسیسی، مقوله معماری به واسطه معرفی اجزای خود فهم می‌شود و در رابطه میان آن‌ها موجودیتی قابل شناخت می‌یابد. ولی در ساحت تعینی، مقوله معماری در شبکه‌ای از روابط بیرونی مشخص می‌شود که مکانی و نهادی هستند. بنا در ساحت تأسیسی یک کل صرف تلقی نمی‌شود بلکه اجزاء و متعلقاتش در قیمت‌گذاری نهایی آن نقش داشته و به آن قابلیت تقسیم و مبادله (مفروز شدن) می‌بخشد. امکان قیمت‌گذاری بنا از طریق جمع‌جبری هر جزء، مفهوم بنا را به‌مثابه یک کل دگرگون می‌کند. این موضوع در تعیین ارزش مبادله‌ای بنا با قیمت‌گذاری بر اساس مساحت کاملاً متمایز است. قابلیت مفروز شدن نیز مفهومی متفاوت از مقوله معماری عرضه می‌کند. این امر در تمامی گونه‌بناها حاکم نیست بلکه تنها در گونه‌بناهایی که امکان تقسیم بنا بدون اختلال در کارکرد آن را داشته

نمودار ۳. متعلقات مقوله خانه در اسناد مورد مطالعه (یافته‌های پژوهش)

به نوعی استنساخ از واقعیت بدل می شوند که در آن، معنا از تفاوت های میان اجزا (نه دلالت مصداقی) و بر پایه روابط زنجیره ای و متداعی ساخته می شود. در این پژوهش با بهره گیری از معنی شناسی ساخت گرا، ساختار مقوله معماری بازسازی گردید و با مقایسه با تلقی های کنونی، برخی ویژگی های تاریخی آن به مثابه یک مفهوم روشن شد. یافته های این پژوهش در ابتدا «ساختار تأسیس و تعین مقوله معماری» را در اسناد مردمی دوره قاجار استخراج نمودند که شامل پنج گام تأسیس مقوله، تشخیص یافتن مقوله، تعلق یافتن مقوله، تعین یافتن مقوله و در نهایت احصای متعلقات مقوله هستند. با بررسی انواع روابط معنایی میان عناصر مقوله معماری در این اسناد، دو ساخت مکمل به نام «ساخت تأسیسی» و «ساخت تعینی» برای تبیین مقوله معماری معرفی شدند که با الهام از تاریخ مفهوم، امکان بررسی دگرگونی های مفهومی مقوله معماری در دوره قاجار و عصر کنونی میسر گردید. این موارد درک متفاوتی از مقوله معماری و نسبت اجزای بنا با آن عرضه کردند؛ شأنیت فضا در مقابل عمارت در سه گانه «اراضی»، «عمارت» و «فضا» در معرفت معماری قاجاری دیگر اکنون وجود ندارد. ساخت مقوله معماری بر پایه مفروز و غیرمفروز (و نه بر پایه فضای ساخته شده و باز) تلقی کاملاً متفاوتی نسبت به امروز را نشان می دهد که ناشی از ارزش مبادله ای اجزاء، در قیاس با کل بنا و قابلیت بخش پذیری بنا در معماری آن دوره بوده است. تعیین حدود بنا بر پایه هم جواری ها و مبتنی بر نگرشی موضع شناختی که اصل را بر موقعیت فرد در بنا و جهت یابی بر اساس حرکت خورشید و راستای قبله می گذارد، مفهوم دیگری برای تعین مقوله معماری است. تعلق بنا به فرد و نامیدن آن به صفات یا ویژگی هایی که موجب تشخیص بنا می گردد نیز نشان از درک کمابیش متمایزی نسبت به امروز دارد. همه این موارد در چارچوب روابط جزء-کل، مکانی-جغرافیایی و شخصی-نهادی قابل تبیین هستند؛ روابط متعددی که در مقیاس درونی و بیرونی میان بنا و اجزایش با تمامی ذی نفعان برقرار بوده و مفهوم مقوله معماری را به پدیده ای چندوجهی با روابطی چندگانه بدل می کرده است. در این پژوهش، تنها به شیراز و دوره قاجار پرداخته شد، امید است سایر پژوهشگران به بررسی مقوله معماری در اسناد دوره ها و جغرافیاهای دیگر ایران بپردازند تا مفهوم آنچه معماری ایران نامیده می شود، بیش از پیش روشن گردد.

معین می کند؛ به عبارت دیگر برای فهمیدن هم جواری های یک بنا که بر اساس جهات، تعین یافته، نیازی نیست بدانیم چه چیزی در کجا واقع است؛ چرا که نقطه مرجع روابط تقابلی و تباینی میان واژه ها، خود فرد است که همواره خود را درون بنا می پندارد. حتی هنگامی که با تعین شناخته با ناشناخته مواجهیم نیز شناخته ها آن قدر نزد سخنگویان و جاهت دارند که نیازی به آوردن نام گذرها نیست. مورد دیگر در این زمینه این است که چه بسا مردم روزگار قاجار تعین را مفهومی در «سلسله مراتب موضوع» می دیدند نه در «سلسله مراتب دسترسی به آن موضوع». فهم امروزی ما برای آدرس دهی و مشخص کردن یک بنا در شهر، روش دسترسی به آن از طریق معابر است در حالی که منطق ادراکی مردم قاجاری بنا را مادیتی عینی همچون یک شیء می بیند که موضع آن در تعیین نسبت آن شیء با دیگر اشیاء تعریف می شد نه در نسبت با معابر و گذرها؛ بنابراین، بنا را با به نگرشی موضع شناسانه می شناختند. همین تلقی از مقوله معماری به مثابه یک شیء بدان تشخیص می بخشید و برخی اوقات به نامی خوانده می شد. امروزه نام گذاری بناها بیش از گذشته مرسوم است ولی تعلق بنا به افراد و به محله پدیده ای کمابیش مهجور برای امروز ماست؛ مفهوم بنا به مثابه عضوی از یک محله نشان دهنده روابط شبکه ای در ساخت شهر است که در این اسناد نیز بازتاب یافته است ولی تعلق آن به افراد برای نامیده شدن از رابطه ای دو سویه میان انسان-کالبد ناشی می شود که انسانی تر از فهم امروزی از مایملک افراد است. این تعلق دو گانه طبیعی-نهادی، مقوله معماری را در شبکه ای چندگانه از روابط اجتماعی و حقوقی قرار می دهد که می بایست در کنار دو گانه های قبله-مینا-خورشیدمینا و مفروز-غیرمفروز فهم شود؛ بنابراین فهم مقوله معماری در خلال اسناد، لایه های پیچیده ای از انسان، شهر و دیگر بناها را در خود دارد که با فهم امروزی از بنا به مثابه یک کل یا کالبدی حقوقی و هنری متفاوت بوده است.

نتیجه گیری

رویکرد زبان شناختی به اسناد مرتبط با معماری، با وارونه کردن الگوهای متعارف بازسازی گرایانه در مطالعه اسناد تاریخ معماری، به سند به عنوان بر ساخت ذهنی گذشتگان در قالب نظامی متشکل از واحدهای زبانی و مبتنی بر دستور ساختاری می نگرد که بخشی از فهم مردم از معماری را بازنمایی می کند. در این رویکرد، اسناد مرتبط با معماری در مجموع

پی نوشت ها

1. Non-narrative Architecture Knowledge.
2. Conceptual History.
۳. اسناد به دو دسته کلی بخش شده اند: «اوراق سندی (مالی)» (مانند رهن و بیع شرط، مبیاعه نامه، قبالة های خرید و فروش و اجاره و استجاره، مقاطعه نامه، بروات و حوالجات) و «اوراق صریحه (حقوقی-قضائی)» (همچون وصیت نامه ها، وکالت نامه ها، قبالة های نکاح و طلاق، ضمانت نامه ها، استشهاد نامه ها، عرض حال، قبوض رسید) (قائم مقامی، ۱۳۵۰، ۴۱-۴۳). تقسیم بندی های کلی تری نیز وجود دارند؛ فدایی عراقی (۱۳۹۰، ۱۱۶-۱۱۷)، اسناد را به دو دسته «اسناد شرعی» (اسنادی برآمده از مباحث فقهی) و «اسناد عرفی» (اسنادی ناشی از دستاوردهای نظام اجتماعی و سیاسی حاکم) تقسیم کرده است.
4. Christoph Werner.
5. Women's Worlds in Qājār Irān Digital Archives.
۶. رکن محتوا یا متن یکی از بخش های سه گانه هر سند است. بخش های دیگر شامل رکن مطلع (تحمیدیه) و رکن خاتمه (مؤخره و تاریخ) هستند.

7. Representational.
8. Sense Relations.
9. John Lyons.
۱۰. نباید برگردان واژه «مفهوم» که در این اصطلاح برابر واژه Sense در زبان انگلیسی آورده شده، با واژه Concept/Intension خلط گردد. مفهوم در واژه های مجموعه دوم، «تصویر یا تصور ذهنی را گویند که از مصداق در ذهن/مغز پدید می آید [...]» از هر مصداق، یک مفهوم در ذهن/مغز پدید نمی آید؛ بلکه بر حسب مشترکات مصداقی که از یک نوع تلقی شده اند، مفهومی در ذهن/مغز ضبط می شود که حاصل جمع تمامی آن ویژگی های مشترک است» (صفوی، ۱۴۰۰، ۱۰۷).
11. Lexical Field.
12. Semantic Field.
13. Compositional Analysis.
14. Relational Semantics.
15. Hyponymy.
16. Semantic Opposition.
17. Semantic Contrast.
18. Synonymy.
19. Meronymy.
20. Member-collection.
21. Portion-mass.
22. Diachronic.
23. Synchronic.
24. Semantic Field.

25. Frame of Reference. 26. Saddle Period.
 27. Linguistic Relics. 28. Building Type.
 ۲۹. دکه، دکانچه، دکان‌سرای، سکو و آن جایی است که قدری از زمین هموار را مرتفع سازند و بر آن نشینند (دهخدا، ۱۳۷۷، ج. ۷، ۹۶۹-۱).
 30. Associative Collocation.
 31. Syntagmatic Collocation.

۳۲. آغل تابستانی روباز

References

- Archive of Women in the Qajar Era. (1228 AH). *Peace agreement between Abutorab and Fathali with Haj Ali-Reza concerning the apothecary shop beside the Abbasi Canal* [Solh-nameh beyn-e Abutorab va Fathali ba Haj Ali-Reza dar bab-e hanut-e attari kenar-e Nahr-e Abbasi] [Archival document, Document No. 15161A112].
- Archive of Women in the Qajar Era. (1244–1250 AH). *Endowment deed of Haj Mohammad* [Vaghf-nameh-ye Haj Mohammad] [Archival document, Document No. 14135A1].
- Archive of Women in the Qajar Era. (1272 AH). *Determination of the boundaries of Mirza Sadeq's house and determination of Sheikh Abutorab's heirs' shares* [Tayin-e hodud-e khaneh-ye Mirza Sadeq va tayin-e sahm-e varras-e Sheikh Abutorab] [Archival document, Document No. 14130A2].
- Archive of Women in the Qajar Era. (1286–1290 AH). *Documents concerning transactions involving a house in the Sangesiah neighborhood* [Asnad-e moamelat-e khaneh-i dar mahall-e Sangesiah] [Archival document, Document No. 1130A19].
- Archive of Women in the Qajar Era. (1303 AH). *Peace agreement between Qamar Sultan and Mashhadi Haj Mohammad concerning a room in the Alaqabandha Bazaar* [Solh-nameh beyn-e Ghamar Soltan va Mashhadi Haj Mohammad dar khosus-e yek bab otagh dar Bazar-e Alaghabandha] [Archival document, Document No. 16179A11].
- Archive of Women in the Qajar Era. (1320 AH). *Letter of request by Bibi Hosni-Jan for the construction of a shop and passageway* [Nameh-ye darkhast-e Bibi Hosni-Jan baraye sakht-e dokkan va dalan] [Archival document, Document No. 16179A30].
- Archive of Women in the Qajar Era. (1322 AH). *Peace agreement between Bibi Hosni-Jan and her daughters concerning a house in the Sangesiah neighborhood* [Solh-nameh-ye Bibi Hosni-Jan va dokhtaransh dar bab-e khaneh-i dar mahall-e Sangesiah] [Archival document, Document No. 14130A31].
- Archive of Women in the Qajar Era. (1322 AH). *Peace agreement between Hajieh Zivar Sultan and Mirza Zeyn al-Abedin concerning the house known as the large and small sections, shops, and gardens* [Solh-nameh-ye Hajieh Zivar Soltan ba Mirza Zeyn al-Abedin bar sar-e khaneh-ye mosamma be taraf-e bozorg va taraf-e kuchak, dokakin va basatin] [Archival document, Document No. 16179A169].
- Archive of Women in the Qajar Era. (1323 AH). *Statement of expenses by Haj Abolqasem Alaqaband for children's expenses* [Surat-hesab-e Haj Abolghasem Alaghaband baraye makharej-e atfal] [Archival document, Document No. 16179A26].
- Archive of Women in the Qajar Era. (1325 AH). *Lease agreement for a room* [Ejareh-nameh-ye yek otagh] [Archival document, Document No. 16179A117].
- Archive of Women in the Qajar Era. (1325 AH). *Peace agreement between Haj Mohammad Hasan Attar and Bibi Zivar Sultan concerning the sale of an upper-floor room in Shah Square* [Solh-nameh beyn-e Haj Mohammad Hasan Attar va Bibi Zivar Soltan bar sar-e forush-e bala-khaneh-i dar Meydan-e Shah] [Archival document, Document No. 16179A75].
- Archive of Women in the Qajar Era. (1325 AH). *Power of attorney for the recovery of a baharbend and garden from Mirza Zeyn al-Abedin Seham al-Sharia* [Vekalat-nameh baraye esterdad-e baharbend va baghcheh be Mirza Zeyn al-Abedin Seham al-Sharia] [Archival document, Document No. 16179A56].
- Archive of Women in the Qajar Era. (1328 AH). *Division of the late Mirza Abdolrazzaq's house among the heirs* [Tafkik-e khaneh-ye marhum Mirza Abdolrazzaq beyn-e varaseh] [Archival document, Document No. 16179A77].
- Archive of Women in the Qajar Era. (1328 AH). *Petition by the heirs of Haj Mohammad Hasan Tabakh concerning shops and the oil-pressing compound in the Balakafd neighborhood* [Arizeh-ye varaseh-ye Haj Mohammad Hasan Tabakh darbarez-ye hanut-ha va saray-e as-sarkhaneh dar mahall-e Balakafd] [Archival document, Document No. 16179A245].
- Archive of Women in the Qajar Era. (1332 AH). *Letter concerning the lease of a room in a caravanserai opposite the former customs gate and payment to Mirza Zeyn al-Abedin Seham al-Sharia* [Nameh darbarez-ye ejareh-ye otagh dar karvansara-i ruberu-ye darb-e gomrok-e sabegh, karsazi dar vajh-e Mirza Zeyn al-Abedin Seham al-Sharia] [Archival document, Document No. 16179A146].
- Archive of Women in the Qajar Era. (1334 AH). *Valuation of the house of Mashhadi Ali-Akbar's mother in the Balakafd neighborhood* [Surat-e gheymat-e khaneh-ye madar-e Mashhadi Ali-Akbar dar mahall-e Balakafd] [Archival document, Document No. 16179A192].
- Archive of Women in the Qajar Era. (1338 AH). *Peace agreement between Farrokhandeh Begum and Molla Ahmad Samsar* [Solh-nameh beyn-e Farrokhandeh Begom va Molla Ahmad Samsar] [Archival document, Document No. 16179A52].
- Archive of Women in the Qajar Era. (1338 AH). *Power of attorney for the sale and lease of a house and stable* [Vekalat-nameh baraye forush va ejareh-ye khaneh va tavileh] [Archival document, Document No. 16179A324].
- Archive of Women in the Qajar Era. (1341 AH). *Peace agreement concerning the mat-weaving factory located in the Souq al-Tayr neighborhood* [Solh-nameh bar sar-e karkhaneh-ye hasirbafi-e vaghe dar mahall-e Souq al-Tayr] [Archival document, Document No. 16179A236].
- Archive of Women in the Qajar Era. (1343 AH). *Lease agreement between Zahra and Bibi Nessa and Haj Ramadan-Ali, the grocer, for a house in Handagh in the Sardezak neighborhood* [Ejareh-nameh-ye Zahra va Bibi Nessa az Haj Ramadan-Ali Baghghal yek bab khaneh dar Handagh az mahallat-e Sardezak] [Archival document, Document No. 16179A181].
- Archive of Women in the Qajar Era. (1343 AH). *Power of attorney for resolving a dispute over two shops at the shrine of Seyyed Taj al-Din Gharib, granted to Mirza Zeyn al-Abedin Seham al-Sharia* [Vekalat-nameh baraye raf-e ekhtelaf bar sar-e do hanut dar bogheh-ye Seyyed Taj al-Din Gharib be Mirza Zeyn al-Abedin Seham al-Sharia] [Archival document, Document No. 16179A82].
- Asadpour, A. (2025). Muhammad Esmail, the Architect, in the Historical Qajar-Era Documents of Shiraz [Mo'arefi-ye me'mar Mohammad Esmail dar asnad-e tarikhi-ye Shiraz-e doreh-ye Qajar]. *Journal of Art and Civilization of the Orient*, 13(48), 38-49. <https://doi.org/10.22108/jao.2025.13.48.38-49>

- org/10.22034/jaco.2025.492424.1436 (In Persian)
- Blair, Sheila S. (2008). *Ilkhanid architecture and society: An analysis of endowment deed of the Rab'-e Rashidi* [Me'mari va jame'eh dar doreh-ye Ilkhani: Tahli'li bar vaghf-nameh-ye Rab'-e Rashidi] (M. Gayyoomi Bidhendi, Trans.). *Golestan-e Honar*, 4(3), 48-73. <http://golestanehonar.ir/article-1-209-fa.pdf> (In Persian)
- Dehkhoda, A.-A. (1998). *Dehkhoda dictionary* [Lughat-nama-yi Dehkhoda] (2nd ed., new ser.). University of Tehran Press. (In Persian)
- Fadaei Araghi, G. R. (2011). *An introduction to the study of archival documents* [Moghaddame-i bar Shenakht-e Asnad-e Arshivi]. SAMT Publications. (In Persian)
- Gandomkar, R. (2020). *Descriptive dictionary of semantics* [Farhang-e tosfifi-ye ma'ni-shenasi]. Elmi. (In Persian)
- Gandomkar, R. (2022). *An introduction to structural semantics* (2nd ed.) [Ashnaei ba ma'ni-shenasi-ye saktgra]. Elmi. (In Persian)
- Ghaem Maghami, J. (1971). *An introduction to the study of historical documents* [Moghaddame-i bar Shenakht-e Asnad-e Tarikhi]. National Works Association Publications. (In Persian)
- Ghasem-Khan, A. (2018). *Tekiyeh-ye Dowlat: From being to non-being* [Tekiyeh-ye Dowlat: Az Budan va Nabudan]. Scientific and Cultural Publishing Company. (In Persian)
- Ghayyumi-Bidehendi, M., & Danaei-Fard, M. (2016). The concept of architecture during the transition from the Sasanian period to the Islamic era: An introduction to the conceptual history of Iranian architecture [Ma'fhum-e me'mari dar borreh-ye gozar az doreh-ye Sasaniyan be doreh-ye Eslami: Daramadi bar tarikhi-e mafhumi-ye me'mari-ye Iran]. *Iranian Architecture Studies*, 5(10), 49-72. https://ijas.kashanu.ac.ir/article_111769_8d0e79e49c248c8e-797820c987eea57f.pdf (In Persian)
- Hasanabadi, A. (2023). *An Introduction to Documentology and Archival Document Research* [Daramadi bar Sanadshenasi va Sanadpazhuhi dar Manabe'-e Arshivi]. SAMT Publications. (In Persian)
- Masoudi Nejad, R. (2023). *Dezful Bridge Company: A new historiography of the Sasanian bridge* [Sherkat-e Pol-e Dezful: Tarikh-negari-ye jadi-e Pol-e Sasani]. Ensanshenasi Publications. (In Persian)
- Matthews, P. H. (2023). *A short history of structural linguistics* [Tarikh-e mokhtasar-e zaban-shenasi-ye saxtgara] (R. Gandomkar, Trans.; 2nd ed.). Ketab-Saray-e Mirdashti. (Original work published 2001) (In Persian)
- Melvin Richter. (1995). *The history of political and social concepts: A critical introduction*. Oxford University Press.
- National Library and Archives of Iran. (1219 AH). *Deed of sale of a house in Sarbagh Quarter from Karbalaie Khalil Razzaz to Karbalaie Mohammad-Karim* [Ghabaleh-ye forush-e khane-i dar mahalleh-ye Sarbagh az Karbalaie Khalil Razzaz be Karbalaie Mohammad-Karim]. No. 35978/999. (In Persian)
- National Library and Archives of Iran. (1234 AH). *Deed of sale of a house in the New Mosque Gate Quarter by Mohammad-Ja'far Monshi to Mirza Mohammad-Baqer Javaheri* [Mobaaye'eh-nameh-ye forush-e khane-i dar mahalleh-ye Darb-e Masjed-e Jadid tavasot-e Mohammad-Ja'far Monshi be Mirza Mohammad-Bagher Javaheri]. No. 41112/999. (In Persian)
- National Library and Archives of Iran. (1245 AH). *Sale deed of the house known as Heydar-Khani in Meydan-Shah Quarter, including details and repairs* [Mobaaye'eh-ye forush-e khane-ye mosamma be Heydar-Khani dar mahalleh-ye Meydan-Shah va sharh-e joziyat va ta'mirat-e an]. No. 91/997. (In Persian)
- National Library and Archives of Iran. (1274 AH). *Deed of sale of the house known as Kuchak in Sarbagh* [Mobaaye'eh-nameh-ye forush-e khane-ye mosamma be Kuchak dar Sarbagh]. No. 39753/999. (In Persian)
- National Library and Archives of Iran. (1274 AH). *Deed of sale of one side of a house known as the Guesthouse in Meydan-Shah* [Mobaaye'eh-nameh-ye forush-e yek-taraf-khaneh-ye ma'ruf be Mehman-khaneh dar Meydan-Shah]. No. 43323/999. (In Persian)
- National Library and Archives of Iran. (1307 AH). *Deed of sale of part of a separate house in Balakafad* [Mobaaye'eh-nameh-ye forush-e bakhshi az yek khaneh-ye mafrozi dar Balakafad]. No. 23660/296. (In Persian)
- National Library and Archives of Iran. (1325 AH). *Deed of sale of a house in Eshaq-Beyg Quarter* [Mobaaye'eh-nameh-ye forush-e yek bab khaneh dar mahalleh-ye Eshagh-Beyg]. No. 6775/998. (In Persian)
- National Library and Archives of Iran. (1333 AH). *Deed of sale of a five-door orsi (three doors and two entrances), together with a three-door room, adjoining view, and back area in Sarbagh Quarter* [Mobaaye'eh-nameh-ye forush-e yek bab Orsi-ye panj-dahaneh (se darak va do darb) be enze'mam-e yek bab Otagh-e se-darbi va Manzari-ye motasseleh va poshtak dar mahalleh-ye Sarbagh]. No. 49706/999. (In Persian)
- National Library and Archives of Iran. (1335 AH). *Deed concerning a property in Sang-Siah Quarter transferred to Qavam-DAftari by Mirza-Ali Malazem Shirazi and his mother, Bibi-Zeinab* [Dar mahalleh-ye Sang-Siah be Ghavam-DAftari tavasot-e Mirza-Ali Malazem Shirazi va valedah-ash Bibi-Zeinab]. No. 35012/999. (In Persian)
- National Library and Archives of Iran. (1275 & 1277 AH). *Two deeds of compromise and sale concerning confectionery and box-making shops in Ordubazar of Shiraz* [Do mosalehe-nameh va ghabaleh-nameh-ye forush-e dokkan-haye ghannadi va sandugh-sazi dar Ordubazar-e Shiraz]. No. 46439/999. (In Persian)
- National Library and Archives of Iran. (1326 AH). *Deed of sale of a Baharbend and an adjoining shop outside the Kazeroon Gate* [Mobaaye'eh-nameh-ye Baharbend va hanut-e motassel be an dar kharej-e Darvazeh-ye Kazeroon]. No. 49704/999. (In Persian).
- National Library and Archives of Iran. (1321 AH). *Conditional deed of sale of three dangs of a house in Sarbagh Quarter between Mirza-Ali-Mohammad, a merchant from Dehdasht, and Mirza-Hasan Mo'allef* [Mobaaye'eh-nameh-ye sharti-ye se dang khaneh dar mahalleh-ye Sarbagh beyn-e Mirza-Ali-Mohammad Tajer-e Dehdashti va Mirza-Hasan Mo'allef]. No. 1566/998. (In Persian)
- National Library and Archives of Iran. (1293 AH). *Deed of sale of part of a house known as Andaruni and Khalvat, including a stable, in Lab-e Ab Quarter* [Mobaaye'eh-nameh-ye forush-e bakhshi az khaneh-ye mosamma be Andaruni va Khalvat va Tavileh dar mahalleh-ye Lab-e Ab]. No. 45432/999. (In Persian).
- National Library and Archives of Iran. (1286 AH). *Deed of sale of an electric well in Jabal-e Derak and an ice-selling shop in the Armenian Bazaar* [Mobaaye'eh-nameh-ye forush-e chah-e barghi dar Jabal-e Derak va yek dokkeh-ye barf-forushi dar Bazarcheh-ye Arameneh]. No. 45425/999. (In Persian)
- National Library and Archives of Iran. (1335 AH). *Deed of sale of several houses and a bathhouse in Lab-e Ab and Souq al-Tayr Quarters by Mohammad-Hasan Bazzaz to Mirza-Mahmoud Bazzaz* [Mobaaye'eh-nameh-ye forush-e chand bab khaneh va hammam dar mahalleh-ye

- Lab-e Ab va Sough al-Tayr tavasot-e Mohammad-Hasan Bazzaz be Mirza-Mahmoud Bazzaz]. No. 45666/999. (In Persian) National Library and Archives of Iran. (1223 AH). Deed of sale of a house in Meydan-Shah [Mobaaye'eh-nameh-ye forush-e khaneh-i dar Meydan-Shah]. No. 000016/997. (In Persian) National Library and Archives of Iran. (1292 AH). *Deed of sale of two chambers in the Qeysariyeh of Souq al-Tayr Quarter* [Mobaaye'eh-nameh-ye forush-e do hojreh dar Gheysariyeh-ye mahalleh-ye Sough al-Tayr]. No. 46433/999. (In Persian) National Library and Archives of Iran. (1333 AH). *Deed of sale of a stable in Sang-Siah Quarter* [Mobaaye'eh-nameh-ye forush-e yek bab Tav-ileh dar mahalleh-ye Sang-Siah]. No. 35011/999. (In Persian) National Library and Archives of Iran. (1333 AH). *Deed of sale of two bathhouses in Souq al-Tayr Quarter from Mirza-Mahmoud Bazzaz to Mirza-Heydar-Ali, the architect* [Mobaaye'eh-ye forush-e do bab hammam dar mahalleh-ye Sough al-Tayr az Mirza-Mahmoud Bazzaz be Mirza-Heydar-Ali Me' mar]. No. 45632/999. (In Persian) Rafiee Sarshaki, B., Rafizadeh, N., & Ranjbar Kermani, A.-M. (2016). *Dictionary of Iranian Architecture* [Farhang-e Mehrāzi (Me' māri)-ye Iran] (3rd ed.). Road, Housing and Urban Development Research Center Publications. (In Persian)
- Reinhart Koselleck. (2002). *The practice of conceptual history: Timing history, spacing concepts* (T. S. Presner, K. Behnke, & J. Welge, Trans.). Stanford University Press.
- Rezaei, O. (2011). *An Introduction to the Religious Legal Documents of the Qajar Period* [Daramadi bar Asnad-e Shar'i-ye Dowreh-ye Qajar]. Institute for Humanities and Cultural Studies. (In Persian)
- Safavi, K. (2021). *Descriptive dictionary of semantics* [Farhang-e Towṣīfi-ye Ma'ni-shenasi] (2nd ed.). Farhang-e Mo'aser Publications. (In Persian)
- Werner, C. (2017). *Formal dimensions of Qajar-period deeds of sale* [Ab'ād-e šuri-ye asnād-e forush-e dowreh-ye Qājār]. In K. Nobuaki (Ed.), *Iranian documents: The social history of Iran and Turan from the tenth to the fourteenth centuries AH* [Asnād-e Irāni: Tārikh-e ejtemā'i-ye Irān va Tūrān az sād-e dahom tā chahārdahom-e hejri] (A. Akhshini, Trans., pp. 40–99). Astan Quds Razavi Islamic Research Foundation. (Original work published 2003) (In Persian)
- آرشو دنیای زنان در عصر قاجار. (۱۲۲۸ ه.ق.). *صلح‌نامه بین ابوتراب و فتحعلی با حاج علی‌رضا در باب حانوت عطاری کنارنهر عباسی* (شماره سند 15161A112).
- آرشو دنیای زنان در عصر قاجار. (۱۲۲۸ ه.ق.). *صلح‌نامه بین ابوتراب و فتحعلی با حاج علی‌رضا در باب حانوت عطاری کنارنهر عباسی* (شماره سند 15161A112).
- آرشو دنیای زنان در عصر قاجار. (۱۲۴۴–۱۲۵۰ ه.ق.). *وقف‌نامه حاج محمد* (شماره سند 14135A1).
- آرشو دنیای زنان در عصر قاجار. (۱۲۷۲ ه.ق.). *تعیین حدود خانه میرزاصادق و تعیین سهم وراثت شیخ ابوتراب* (شماره سند 14130A2).
- آرشو دنیای زنان در عصر قاجار. (۱۲۸۶–۱۲۹۰ ه.ق.). *اسناد معاملات خانهای در محله سنگ سیاه* (شماره سند 1130A19).
- آرشو دنیای زنان در عصر قاجار. (۱۳۰۳ ه.ق.). *صلح‌نامه بین قمر سلطان و مشهدی حاجی محمد در خصوص یک باب اتاق در بازار علاقه‌بندها* (شماره سند 16179A11).
- آرشو دنیای زنان در عصر قاجار. (۱۳۲۰ ه.ق.). *نامه درخواست بی‌بی حسنی جان برای ساخت دکان و دالان* (شماره سند 16179A30).
- آرشو دنیای زنان در عصر قاجار. (۱۳۲۲ ه.ق.). *صلح‌نامه بی‌بی حسنی جان و دخترانش در باب خانهای در محله سنگ سیاه* (شماره سند 14130A31).
- آرشو دنیای زنان در عصر قاجار. (۱۳۲۲ ه.ق.). *صلح‌نامه حاجیه زیور سلطان با میرزا زین‌العابدین بر سر خانه موسوم به طرف بزرگ و طرف کوچک، دکاکین و بساتین*
- (شماره سند 16179A169).
- آرشو دنیای زنان در عصر قاجار. (۱۳۲۳ ه.ق.). *صورت حساب حاجی ابوالقاسم علاقه‌بند برای مخارج اطفال* (شماره سند 16179A26).
- آرشو دنیای زنان در عصر قاجار. (۱۳۲۵ ه.ق.). *اجاره‌نامه یک اتاق* (شماره سند 16179A117).
- آرشو دنیای زنان در عصر قاجار. (۱۳۲۵ ه.ق.). *صلح‌نامه بین حاجی محمدحسن عطار و بی‌بی‌زیور سلطان بر سر فروش بالاخانه‌ای در میدان شاه* (شماره سند 16179A75).
- آرشو دنیای زنان در عصر قاجار. (۱۳۲۵ ه.ق.). *وکالت‌نامه برای استرداد بهاربند و باغچه به میرزا زین‌العابدین سهام‌الشریعه* (شماره سند 16179A56).
- آرشو دنیای زنان در عصر قاجار. (۱۳۲۸ ه.ق.). *تفکیک خانه مرحوم میرزا عبدالرزاق بین ورثه* (شماره سند 16179A77).
- آرشو دنیای زنان در عصر قاجار. (۱۳۲۸ ه.ق.). *عریضه ورثه حاجی محمدحسن طبایح درباره حانوت‌ها و سرای عصارخانه در محله بالاکند* (شماره سند 16179A245).
- آرشو دنیای زنان در عصر قاجار. (۱۳۳۲ ه.ق.). *نامه درباره اجاره‌ای در کاروانسرای روبه‌روی درب گمرک سابق، کارسازی در وجه میرزا زین‌العابدین سهام‌الشریعه* (شماره سند 16179A146).
- آرشو دنیای زنان در عصر قاجار. (۱۳۳۴ ه.ق.). *صورت قیمت خانه مادر مشهدی علی‌اکبر در محله بالاکند* (شماره سند 16179A192).
- آرشو دنیای زنان در عصر قاجار. (۱۳۳۸ ه.ق.). *صلح‌نامه بین فرخنده بیگم و ملا احمد سمسار* (شماره سند 16179A52).
- آرشو دنیای زنان در عصر قاجار. (۱۳۳۸ ه.ق.). *وکالت‌نامه برای فروش و اجاره خانه و طویله* (شماره سند 16179A324).
- آرشو دنیای زنان در عصر قاجار. (۱۳۴۱ ه.ق.). *صلح‌نامه بر سر کارخانه حصیریافی واقع در محله سوق‌الطیر* (شماره سند 16179A236).
- آرشو دنیای زنان در عصر قاجار. (۱۳۴۳ ه.ق.). *اجاره‌نامه زهرا و بی‌بی‌نساء از حاجی رمضان‌علی بقال یک باب خانه در حندق از محلات سردرگ (شماره سند 16179A181).*
- آرشو دنیای زنان در عصر قاجار. (۱۳۴۳ ه.ق.). *وکالت‌نامه برای رفع اختلاف بر سر دو حانوت در بقعه سیدتاج‌الدین غریب به میرزا زین‌العابدین سهام‌الشریعه* (شماره سند 16179A82).
- اسدیپور، علی (۱۴۰۴). محمد اسمعیل معمار در اسناد تاریخی دوره قاجار شیراز. فصلنامه هنر و تمدن شرق، ۱۳ (۴۸)، ۳۸–۴۹. <https://doi.org/10.22034/jaco.2025.492424.1436>
- بلر، شیدا (۱۳۸۷). معماری و جامعه در دوره ایلخانان: تحلیل وقف‌نامه ربع رشیدی. ترجمه مهرداد قیومی بیدهندی. گلستان هنر، ۴ (۳)، ۴۸–۷۳. <http://golestane-honar.ir/article-1-209-fa.pdf>
- حسن‌آبادی، ابوالفضل (۱۴۰۲). درآمدی بر سندشناسی و سندپژوهی در منابع آرشویی. انتشارات سمت.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷). *لغت‌نامه دهخدا* (چاپ ۲ از دوره جدید). انتشارات دانشگاه تهران.
- رضایی، امید (۱۳۹۰). درآمدی بر اسناد شرعی دوره قاجار. انتشارات پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- رفیعی سرشکی، بیژن؛ رفیع‌زاده، ندا و رنجبر کرمانی، علی محمد (۱۳۹۵). فرهنگ مهرازی (معماری) ایران (چاپ ۳). نشر مرکز تحقیقات راه، مسکن و شهرسازی.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران. (۱۳۱۹ ه.ق.). *قبالة فروش خانهای در محله سرباغ از کربلای خلیل رزاز به کربلای محمد کریم* (شماره سند ۹۹۹/۳۵۹۷۸).
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران. (۱۳۲۴ ه.ق.). *مبايعه‌نامه فروش خانهای در محله درب مسجد جدید توسط محمدجعفر منشی به میرزا محمدباقر جواهری* (شماره سند ۹۹۹/۴۱۱۱۲).
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران. (۱۳۴۵ ه.ق.). *مبايعه‌نامه فروش خانه موسوم به حیدرخانی در محله میدان‌شاه و شرح جزئیات و تعمیرات آن* (شماره سند ۹۹۷/۹۱).
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران. (۱۳۷۴ ه.ق.). *مبايعه‌نامه فروش خانه موسوم به*

کوکچک در سرباغ (شماره ۳۹۷۵۳/۹۹۹).
 سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران. (۱۲۷۴ ه.ق). مباحثه نامه فروش یک طرف خانه معروف به مهمان خانه در میدان شاه (شماره سند ۹۹۹/۴۳۳۲۳).
 سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران. (۱۳۰۷ ه.ق). مباحثه نامه فروش بخشی از یک خانه مفروزی در بالا کفد (شماره سند ۲۹۶/۲۳۶۶۰).
 سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران. (۱۳۲۵ ه.ق). مباحثه نامه فروش یک باب خانه در محله اسحاق بیگ (شماره سند ۹۹۸/۶۷۷۵).
 سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران. (۱۳۳۲ ه.ق). مباحثه نامه فروش یک باب اُرسی پنج دهنه (سه درک و دو درب) به انضمام یک باب اوطاق سه دری و منظری متصله و پشتک در محله سرباغ (شماره سند ۹۹۹/۴۹۷۰۶).
 سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران. (۱۳۳۵ ه.ق). در محله سنگ سیاه به قوام دفتر توسط میرزا علی ملازم شیرازی و والدهاش بی بی زینت (شماره سند ۹۹۹/۳۵۰۱۲).
 سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران. (۱۲۷۵ و ۱۲۷۷ ه.ق). دو مصالحه نامه و قبالة نامه فروش دکان های قنادی و صندوق سازی در اردوبازار شیراز (شماره سند ۹۹۹/۴۶۴۳۹).
 سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران. (۱۳۲۶ ه.ق). مباحثه نامه بهار بند و حانوت متصل به آن در خارج دروازه کازرون (شماره سند ۹۹۹/۴۹۷۰۴).
 سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران. (۱۳۲۱ ه.ق). مباحثه نامه شرطی سه دانگ خانه در محله سرباغ بین میرزا علی محمد تاجر دهشتی و میرزا حسن مؤلف (شماره سند ۹۹۸/۱۵۶۶).
 سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران. (۱۲۹۳ ه.ق). مباحثه نامه فروش بخشی از خانه موسوم به اندرونی و خلوت و طویله در محله لب آب (شماره سند ۹۹۹/۴۵۴۳۲).
 سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران. (۱۲۸۶ ه.ق). مباحثه نامه فروش چاه برقی در جبل دراک و یک دکه برف فروشی در بازارچه ارامنه (شماره سند ۹۹۹/۴۵۴۲۵).
 سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران. (۱۳۳۵ ه.ق). مباحثه نامه فروش چند باب خانه و حمام در محله لب آب و سوق الطیر توسط محمد حسن نواز به میرزا محمود نواز (شماره سند ۹۹۹/۴۵۶۶۶).
 سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران. (۱۲۲۳ ه.ق). مباحثه نامه فروش خانه ای در میدان شاه (شماره سند ۹۹۷/۰۰۰۰۱۶).

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران. (۱۲۹۲ ه.ق). مباحثه نامه فروش دو حجره در قیصریه محله سوق الطیر (شماره سند ۹۹۹/۴۶۴۳۲).
 سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران. (۱۳۳۳ ه.ق). مباحثه نامه فروش یک باب طویله در محله سنگ سیاه (شماره سند ۹۹۹/۳۵۰۱۱).
 سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران. (۱۳۳۳ ه.ق). مباحثه فروش دو باب حمام در محله سوق الطیر از میرزا محمود نواز به میرزا حیدر علی (شماره سند ۹۹۹/۴۵۶۳۲).
 صفوی، کورش. (۱۴۰۰). فرهنگ توصیفی معنی شناسی (چاپ ۲). انتشارات فرهنگ معاصر.
 فدایی عراقی، غلامرضا. (۱۳۹۰). مقدمه ای بر شناخت اسناد آرشیوی. انتشارات سمت.
 قاسم خان، علیرضا. (۱۳۹۷). تکیه دولت: از بودن و نبودن. شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
 قائم مقامی، جهانگیر. (۱۳۵۰). مقدمه ای بر شناخت اسناد تاریخی. انتشارات انجمن آثار ملی.
 قیومی بیدهندی، مهرداد و دانایی فر، مطهره. (۱۳۹۵). مفهوم معماری در برهه گذار از دوره ساسانیان به دوران اسلامی، درآمدی بر تاریخ مفهومی معماری ایران. دوفصلنامه مطالعات معماری ایران، ۵(۱۰)، ۴۹-۷۲. https://jias.kashanu.ac.ir/article_111769_8d0e79e49c248c8e797820c987eea57f.pdf
 گندمکار، راحله. (۱۳۹۹). فرهنگ توصیفی معنی شناسی. انتشارات علمی.
 گندمکار، راحله. (۱۴۰۱). آشنایی با معنی شناسی ساخت گرا (چاپ ۲). انتشارات علمی.
 متیوس، پیتر. (۱۴۰۲). تاریخ مختصر زبان شناسی ساخت گرا (راحله گندمکار، مترجم؛ چاپ دوم). نشر کتاب سرای میردشتی. (چاپ اصلی اثر، ۲۰۰۱)
 مسعودی نژاد، رضا. (۱۴۰۲). شرکت پل دزفول: تاریخ نگاری جدید پل ساسانی. نشر انسان شناسی.
 ورنر، کریستوفر. (۱۳۹۶). ابعاد صوری اسناد فروش دوره قاجار. در ک. نوبوآکی (ویراستار)، اسناد ایرانی: تاریخ اجتماعی ایران و توران از سده دهم تا چهاردهم هجری (علی آخشینی، مترجم، صص. ۴۰-۹۹). انتشارات بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی. (چاپ اصلی اثر ۲۰۰۳)